

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Кваліфікаційна робота бакалавра
на тему: **УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ТВОРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII**
– ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Виконала: студентка навчальної групи ІСТ 21–2
спеціальність 032 «Історія та археологія»

Здоровець Х.А.

(прізвище та ініціали)

Керівник __д.істор.н., доцент Морозов О.В
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент: Михайлюк Олександр Володимирович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри документознавства
та інформаційної діяльності
Українського державного університету
науки і технологій
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Здоровець Х. А. Українські Історичні твори другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2025. 68 с.

Дипломна робота присвячена вивченню історичних творів цього періоду, який характеризується складними суспільно-політичними процесами, зокрема боротьбою за незалежність, розвитком козацької державності та впливом зовнішніх факторів на українські землі. У роботі здійснено комплексний аналіз основних літературних джерел того часу, зокрема козацьких літописів, які є важливим елементом історичного та культурного спадку України.

У першому розділі досліджується хронологічний аспект розвитку історичних творів, із акцентом на основні події другої половини XVII – першої половини XVIII ст., зокрема, періоди Руїни, гетьманщини, а також перші етапи нової етапи української історії, пов'язані з політичними змінами в державі. Окремо розглянуто роль козацьких літописів як джерел, які не лише відображають хронологію подій, але й відображають їх суб'єктивну інтерпретацію, що має важливе значення для формування національної пам'яті.

Другий розділ присвячений тематичним аспектам українських історичних творів. Зокрема, розглянуто відображення боротьби за незалежність у літописах, що фіксують не лише важливі політичні події, але й виражають політичні та ідеологічні настрої того часу. Окремо аналізуються роль церковної історії та її місце в українській історичній літературі.

Третій розділ роботи охоплює комплексний підхід до аналізу взаємозв'язку хронологічного та тематичного підходів у вивченні історичних творів. Акцентується увага на тому, як літератури цього періоду поєднують

хронологічні дані та інтерпретації історичних подій, зокрема через призму суспільно-політичного контексту.

У висновках підкреслюється важливість українських історичних творів другої половини XVII – першої половини XVIII ст. як значущого елементу культурної спадщини. Визначено їх роль у формуванні національної свідомості, а також вплив на подальший розвиток української історичної літератури. Робота надає глибокий погляд на зв'язок між історією та літературою, а також на важливість дослідження історичних джерел для кращого розуміння суспільно-політичних процесів того часу.

Ключові слова: Українські історичні твори, козацькі літописи, боротьба за незалежність, Руїна, політичні ідеї.

ABSTRACTS

Zdorovets Kh. Ukrainian Historical works of the second half of the seventeenth - first half of the eighteenth century. Qualification work for the bachelor's degree in the specialty 032 “History and Archeology”. University of Customs and Finance, Dnipro, 2025. 68 p.

This thesis is devoted to the study of historical works of this period, which is characterized by complex socio-political processes, including the struggle for independence, the development of Cossack statehood, and the influence of external factors on Ukrainian lands. The work provides a comprehensive analysis of the main literary sources of that time, including Cossack chronicles, which are an important element of Ukraine's historical and cultural heritage.

The first section examines the chronological aspect of the development of historical works, with an emphasis on the main events of the second half of the seventeenth and first half of the eighteenth centuries, in particular, the periods of Ruin, Hetmanate, and the first stages of the new phase of Ukrainian history associated with political changes in the state. The role of the Cossack chronicles as

sources that not only reflect the chronology of events but also reflect their subjective interpretation, which is important for the formation of national memory, is also considered.

The second section is devoted to thematic aspects of Ukrainian historical works. In particular, the author examines the reflection of the struggle for independence in chronicles that record not only important political events but also express the political and ideological moods of the time. The role of church history and its place in Ukrainian historical literature are analyzed separately.

The third section of the work covers a comprehensive approach to analyzing the relationship between chronological and thematic approaches in the study of historical works. The emphasis is placed on how the literature of this period combines chronological data and interpretations of historical events, in particular through the prism of the socio-political context.

The conclusions emphasize the importance of Ukrainian historical works of the second half of the seventeenth and first half of the eighteenth centuries as a significant element of cultural heritage. Their role in the formation of national consciousness, as well as their influence on the further development of Ukrainian historical literature, is determined. The work provides an in-depth look at the relationship between history and literature, as well as the importance of researching historical sources for a better understanding of the socio-political processes of the time.

Key words: Ukrainian historical works, Cossack chronicles, struggle for independence, Ruin, political ideas.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ У ХРОНОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ	11
1.1. Основні події другої половини XVII – першої половини XVIII ст. та їх відображення у творах	11
1.2. Козацькі літописи як історичне джерело другої половини XVII ст.	21
1.3. Вплив періоду Руїни на розвиток історичної літератури	25
РОЗДІЛ II. ТЕМАТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ	31
2.1. Відображення боротьби за незалежність у літописах	31
2.2. Церковна історія як частина української історичної літератури	38
2.3. Політичні ідеї та концепції в історичних творах періоду	42
РОЗДІЛ III. КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД: ХРОНОЛОГІЯ ТА ТЕМАТИКА В ІСТОРИЧНИХ ТВОРАХ	48
3.1. Взаємозв'язок хронологічного та тематичного підходів у вивченні літописів	48
3.2. Особливості подання історичних подій з урахуванням їх суспільно- політичного контексту	52
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дослідження українських історичних творів другої половини XVII – першої половини XVIII століття є важливим з кількох причин. Цей період ознаменувався значними соціально-політичними змінами, які вплинули на формування української ідентичності та самосвідомості. Твори цієї доби відображають складні процеси боротьби за національну незалежність, розвиток культури та трансформацію суспільних відносин. Вивчення цих текстів дозволяє краще зрозуміти не лише історичний контекст того часу, але й особливості світогляду, менталітету та цінностей українців.

Особливий інтерес становить аналіз формування наративів, які впливали на формування колективної пам'яті та закладали основи для подальших історичних концепцій. У цих творах відображені ключові події та постаті, які стали знаковими для української історії, зокрема боротьба за свободу та територіальну цілісність. Також важливим є дослідження мовних, стилістичних та жанрових особливостей текстів, адже вони демонструють еволюцію української літературної традиції.

Актуальність теми підсилюється сучасними викликами, пов'язаними з необхідністю збереження та переосмислення історико-культурної спадщини. У контексті сучасної України, яка продовжує виборювати своє місце у світовій спільноті, звернення до історичних творів цього періоду сприяє відновленню національної пам'яті, розумінню історичних уроків і формуванню єдності суспільства. Таким чином, вивчення українських історичних творів другої половини XVII – першої половини XVIII століття є не лише важливим аспектом наукового аналізу, але й значущим для збереження культурної та національної спадщини.

Дослідження українських історичних творів другої половини XVII – першої половини XVIII століття є надзвичайно важливим як у науковому, так і соціально-політичному контексті. Наукова актуальність обумовлена

недостатньою вивченістю багатьох аспектів цієї літературної спадщини, зокрема їхнього змісту, жанрових особливостей, мовної специфіки та впливу на формування національної ідентичності. Багато текстів цього періоду досі залишаються маловідомими широкій науковій спільноті, що створює потребу в їхньому детальному аналізі та переосмисленні. Соціально-політична актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння історичних процесів і подій, які формували українське суспільство, а також аналізу досвіду минулого для розв'язання сучасних питань національної пам'яті та самоідентифікації.

Огляд літератури та джерел. У процесі роботи були використані праці відомих українських і зарубіжних істориків, філологів та літературознавців, які досліджували історико-культурний розвиток України зазначеного періоду. Зокрема, Бовгиря А. [1] у своїй роботі досліджує роль мови як ключового елемента ідентичності в Гетьманщині XVII–XVIII ст. Візер С. О. [2] та Телегуз І. О. [2] розглядають науково-педагогічну спадщину Володимира Борисенка. Дзира І. Я. [4] досліджує козацькі літописи як історичні джерела. Кривошея В. В. [10] та Андреев В. М. [10] аналізують французькі історичні дослідження про Козацьку Україну XVI–XVIII ст. Макарова М. В. [12; 13] аналізує шляхи й форми поширення книжкової продукції на Правобережжі та в Західній Україні XVI–XVIII ст. Маркевич М. [14] розглядає періодизацію українського історіографічного процесу у працях Дмитра Багалія. Матвійчук О. [15] аналізує давню історію України в історіографічних джерелах XVII–XVIII ст. Темірова Н. Р. [21] розглядає політичну історію Гетьманщини XVIII ст. з точки зору української історіографії. Чернець В. Г. [24] досліджує національно-культурний розвиток русинів-українців Східної Словаччини. Шуміліна О. А. [25] розглядає історичні події у творах українських композиторів другої половини XVIII ст. Ярмошик І. [26] досліджує відображення історичного минулого України у творчості Михайла Грабовського.

Джерельну базу становлять самі історичні твори, які дозволяють простежити особливості їхнього створення й поширення. До найбільш

знакових творів, що формували українську історичну наукову традицію слід віднести. Працю Феодосія Софоновича «Хроніка з літописців стародавніх». Який складається з двох умовних частин на дві частини, які у хронологічному порядку розкривають історичний процес в Київській Русі у до монгольський період. І друга частина літопису присвячена історичним подіям в українських землях з кінця XIII до 1690-рр.[56].

Подібним до хронік Ф. Сафоновича із жанровими особливостями є історичний твір 1674 р. «Синопис», який витримав два перевидання 1678 та 1680 рр., а до XX ст. перевидавався ще 30 разів. Історики-джерелознавці допускають, що автором цього твору міг бути сам києво-печерський архімандрит Інокентій Гізель, або чернець Києво-Печерської лаври П. Кохановський. Основна політична ідея «Синопису» - ствердження етнічної, історичної єдності всієї Русі, безапеляційне доведення «загальнорускості». Місця для українського народу в історії та тогочасній дійсності автори «Синопису» не побачили [57, с. 137-138].

На початку XVIII ст. автори-інтелектуали з козацької старшини створили низку історичних творів, які за тематичним спрямуванням (висвітлення історії Козацької держави), а також обґрунтування ідей автономії України подавались як події однакові. Ці твори класифікуються як козацькі літописи. Важливими зразками вказаного жанру були: «Літопис Самовидця» (опублікований лише у 1846 р.), «Літопис Григорія Грабянки» (автор козацький старшина, який у 1730 р. ства гадяцьким полковником) [55], «Літопис Самуїла Величка» (створений у 1720 р., у 4-томах та опублікований у 1860-х роках). В першій половині XVIII ст. традицію козацьких літописів продовжують праці: «Коротке описання Малоросії», де описуються події від раннього середньовіччя до 1734 р., «Чернігівський літопис» хронологічно охоплює період з 1587 по 1725 рр., «Літопис Лизогуба», що презентує хронологічний опис подій з початку XV ст. до 1737 р., «Коротке описання про козацький малоросійський народ» Петра Симоновського описує історію України від найдавніших часів до 1751 р. [58]

Виходячи з того, що центральне місце у формуванні української історичної традиції відводиться опису та аналізу подій пов'язаних з визвольною війною 1648-1667 рр. то ми не можемо не згадати писемні джерела, авторами яких були іноземці – сучасники тих подій. До цієї групи можна віднести «Історію війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, «Пам'ятки про події в Польщі» Альбрехта Станіслава Радзівілла, «Історія хана Іслам-Гірея III» Мехмета Сенаї, «Повідомлення про походження і звичаї козаків» Альберто Віміні, «Щоденник» Павла Алепського, «Книги подорожі» турецького мандрівника Евлеї Челебі, спогади члена шведського посольства до Б.Хмельницького Карла Гільдебрандта [57, с. 155].

Об'єктом дослідження є українські історичні твори другої половини XVII – першої половини XVIII століття як літературний та історико-культурний феномен.

Предметом виступають жанрові, тематичні, мовні та стилістичні особливості цих творів, а також їхній вплив на розвиток української історичної думки та національної самосвідомості.

Метою роботи є комплексний аналіз українських історичних творів другої половини XVII – першої половини XVIII століття, визначення їхнього місця в історико-культурному процесі та розкриття їхнього впливу на формування української ідентичності.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

- вивчити основні події другої половини XVII – першої половини XVIII ст. та їх відображення у творах;
- розглянути козацькі літописи як історичне джерело другої половини XVII ст.;
- дослідити вплив періоду Руїни на розвиток історичної літератури;
- проаналізувати відображення боротьби за незалежність у літописах;

- вивчити церковну історію як частина української історичної літератури;
- з'ясувати політичні ідеї та концепції в історичних творах періоду;
- виявити взаємозв'язок хронологічного та тематичного підходів у вивченні літописів;
- здійснити аналіз особливостей подання історичних подій з урахуванням їх суспільно-політичного контексту.

Хронологічні та територіальні межі. Дослідження охоплює період другої половини XVII – першої половини XVIII століття, що є ключовим для розуміння розвитку української історичної думки в умовах соціально-політичних трансформацій.

Територіальні межі включають землі, які в цей час перебували у складі Гетьманщини, Правобережної України та інших регіонів, де створювалися й поширювалися історичні твори.

Методологічна база та методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, системності та міждисциплінарного підходу. Використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, а також спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний.

Наукова новизна. Новизна дослідження полягає у комплексному підході до аналізу українських історичних творів другої половини XVII – першої половини XVIII століття, що дозволяє розкрити їхні жанрові, тематичні та мовні особливості, а також глибше усвідомити їхній внесок у формування національної історичної пам'яті.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, основної частини, яка містить три розділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг роботи – 66 сторінок.

РОЗДІЛ І

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ У ХРОНОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

1.1. Основні події другої половини XVII – першої половини XVIII ст. та їх відображення у творах

XVII-XVIII століття становлять надзвичайно складну і знаменну епоху в історії українського народу. У політичному плані цей період охоплює різноманітні процеси, зокрема підпорядкування всіх українських територій владі Речі Посполитої, зародження визвольного руху, становлення національної державності під проводом Хмельницького та остаточну втрату цих досягнень. Навпаки, з точки зору національної культури, ця епоха характеризувалася жвавістю та продуктивністю, слугуючи вирішальною основою для майбутнього розвитку. Можна виділити кілька факторів, щоб прояснити культурний розквіт, який пережила Україна в цей час [11].

Всенародна війна за волю України 1648–1657 рр. мала великий вплив на культурне життя. Виховання патріотичних настроїв, колективні походи, широке переселення відігравали значну роль у культурному об'єднанні різних регіонів. У ході війни дедалі виразніше проявляється становлення нової української державності, яка ґрунтується на козацьких традиціях. Незважаючи на те, що Гетьманщина охоплювала лише частину національної території, саме її існування сприяло зростанню національної самосвідомості [1].

Поява книгодрукування в XVI столітті на українських територіях знаменує собою поворотний момент у культурній еволюції українського населення, слугуючи вирішальним елементом у розвитку національної ідентичності. Окрім своєї практичної функції, друкована книга відкрила новий розділ в історії культури – саме мистецтво книгодрукування. Власне, ця інновація репрезентувала не лише гуманістичні течії, присутні в українській історії, але й стала знаряддям для прибічників національного гуманізму в їх

прагненні до автономії. У цю епоху більшість публікацій, особливо наукових, виходили латинською мовою.

Поліграфічна галузь в Україні з часом значно розвинулася. До початку XVII ст. діяло близько 20 друкарень, найвідомішою з яких була друкарня Києво-Печерської лаври. Створення цих друкарень відбувалося значною мірою на кошти меценатів, зокрема Війська Запорізького, яке відіграло активну роль у формуванні братських друкарень [20].

Окрім стаціонарних принтерів, існували й мобільні друкувальні пристрої. До середини XVII століття вже діяло близько 40 різних друкарень. Переважаючу категорію друкованих матеріалів складали релігійні тексти; але випускалися також наукові трактати, довідники, календарі, навчальні посібники. Деякі підручники зробили значний внесок у освітню сферу. Наприклад, граматику М. Смотрицького, видану 1619 р., М. Ломоносов назвав «воротами науки». Цей твір перевидавався понад 150 років у майже незмінному форматі. Прикметно, що домашні бібліотеки заможних львівських міщан налічували десятки, якщо не сотні книг [19].

На відміну від першодрукарів Європи та південнослов'янського регіону, українські ремісники у своїй видавничій діяльності обирали папір, а не пергамент. Хоча деяку частину паперу імпортували, переважну частину виготовляли на місцевих паперових фабриках. Цей папір був особливим, показуючи складні філігранні водяні знаки. На цих водяних знаках часто зображувалися герби засновників паперової фабрики, зображення монастирів чи братських церков при друкарнях, а також герби різних міст.

Лавра послідовно дбала про естетику своїх видань, серед яких печерські видання не мають собі рівних. Виготовлена Лаврою гравюра здобула заслужене визнання в усьому слов'янському царстві. Художники створили необхідні ілюстрації, які потім гравери ретельно вирізали на дереві, а з кінця 1680-х років також на міді. До XVII століття в Лаврі були створені власні майстерні малюнку та гравюри [2].

Початкова фаза лаврської печатки уособлює час необтяженого існування Лаври. У цей період вона самостійно видала всі книжки, які вважала корисними та необхідними. Таке життя тривало 70 років, завершившись моментом, коли Українська Церква була передана Московському Патріарху.

Лавра створила значну колекцію розкішних видань із значною кількістю гравюр. Особливу цінність має печерська графіка, яка послідовно спирається на українську традицію. Лавра часто ілюструвала своє печерне життя за допомогою гравюр, знайдених у її виданнях. У цих роботах часто демонструються зображення Успенської церкви, печер, лаврського іконостасу, а також фігури Антонія та Феодосія. Загалом печерні гравюри дають багатий цінний матеріал для дослідження тогочасного українського побуту та культури [9].

У середині XVII століття друкована книга постала як вирішальний елемент в еволюції української культури. Його зміст віддзеркалював умови церковного життя, освіти, науки, мистецтва, політичної та суспільної думки. На той час друк і книговидання ще не розійшлися одне від одного. Деякі друкарні діяли не лише як прибуткові підприємства, але й як центри видавництва, слугуючи центрами розвитку літератури. Вони залучали письменників, мовознавців, ремісників, які вміли оформляти художні книги. Слід особливо підкреслити підтримку українського друкарства гетьманським урядом і козацькою старшиною [12].

Початок XVIII століття знаменує собою початок нової доби в історії книгодрукування в Україні. Російська влада заборонила київським і чернігівським друкарням виготовляти будь-що, окрім передруків історичних видань, які повинні були зберігати мову та акценти, ідентичні російським виданням. Серед найвидатніших друкованих літературних творів XVIII століття – чотиритомне «Життя святих» авторства Дмитра Туптала. Ця робота знайшла підтримку не тільки у духовенства, а й у освічених селян і міщан. Крім того, різні духовні вірші публікували українські та польські друкарні, зокрема польськомовні поетичні збірки Лазаря Барановича.

Серед поширених у друку літературних творів найширшого читацького загалу привертала ораторсько-повчальна проза, життєписи, духовна поезія. І навпаки, літературним жанром, який характеризувався найбільшою кількістю назв, були панегірики та панегіричні вірші. Бароковий панегірик спирався на ренесансні алегорії та був багатий на класичні посилання; однак пізніші панегірики ставали все більш схематичними і віддаленими від реальності. Окремі панегірики підвищувалися в тональності через використання латинської та церковнослов'янської мов, хоча українська польська вважалася досить шанованою в цьому жанрі. Майже всі друкарні, особливо при навчальних закладах, видавали панегірики, нерідко авторами яких були викладачі та навіть студенти. Подекуди створення панегіриків входило до навчального процесу або слугувало допоміжним заняттям [3].

Дедалі поширенішими стали панегірики, які виголошувалися на весіллі, а також вшанування військових і державних діячів під час визначних подій їхнього життя. Крім того, проповіді та вірші, виголошені під час похорону, часто мали панегіричний характер.

Окрему збірку становлять панегірики, присвячені гетьманам Івану Самойловичу, Івану Мазепі (більшість), Кирилові Розумовському. Ці твори на честь гетьманів є прикладом державницького напрямку в українській бароковій літературі. І навпаки, велика публікація панегіриків польським королем і російським царям ілюструє підлегле становище України серед цих народів. Домінування панегіриків на адресу українських церковних ієрархів додатково свідчить про значний вплив церкви в національно-культурній сфері [7].

Вплив античної літератури продовжував залишатися значним аспектом барокової культури, що виявляється в масиві опублікованих творів. Публікації давньоримських авторів були доступні студентам коледжу, часто супроводжувалися науково-допоміжними матеріалами. З освітньою метою поширювалися латинські видання творів Корнелія Непота, Цицерона, Горація, Лукреція Кара, Вергілія, Теренція Варрона, Плінія Старшого. Наприкінці

XVIII століття в Галичині почали з'являтися німецькомовні видання на античні теми.

Якщо українська книжка кінця XVI – початку XVII століття демонструвала чіткі ознаки національної ідентичності, то наприкінці XVIII століття вона починала відображати характерні риси європейської літератури тієї доби в цілому [13].

Довгий час українське духовенство чинило опір підкоренню московській владі, цілком усвідомлюючи, що таке підкорення призупинить усі культурні починання в Україні. Згодом, коли Москва встановила контроль над українською церквою методами насильства, зради та підкупу, просвітницькі ініціативи українського духовенства з цього моменту повністю припинилися.

Другий етап лаврської преси – це період боротьби за права й автономію Лаври в друкарській справі. Ця боротьба почалася після інкорпорації Української Церкви до Московського Патріархату в 1686 р. У цей час робилися спроби домінувати над обома друкарнями Київської православної митрополії – зокрема, Лаврою та Черніговом. Видання книг українською мовою наражалося на заборону, що вимагало дозволу патріарха на будь-яку друкарську діяльність. Синод здійснював нагляд за змістом і мовою публікацій, накладаючи суворі покарання за порушення. Отже, не дивно, що XVIII століття принесло дефіцит друкованих творів українською мовою, тоді як з'явилася значна кількість рукописних рукописів, багато з яких з'явилися на світ лише в XIX столітті [4].

Незважаючи на тривалу й наполегливу боротьбу за свободу преси, яку очолювала Лавра, Москва зрештою перемогла. Права Лаври були порушені, але вона не оскаржила це порушення, а натомість почала видавати книги, які відображали московські. Так розпочався новий етап лаврського друкарства, який цілком узгоджувався з патріотичним планом русифікації.

У XVIII столітті Україна, яка тоді була під контролем Москви, зазнала реакційного підходу до книгодрукування з боку царського уряду, як уже зазначалося. Це передбачало заборону видань українською мовою та введення

жорстких цензурних заходів. Після розпуску Запорізької Січі в 1775 р. україномовне книгодрукування помітно скоротилося [18].

Видавництва наприкінці XVIII ст. сторіччя здебільшого не заслуговують на те, щоб називати українськими, чи то з огляду на мову, яку вони використовували, чи на теми, які розглядаються у їхніх публікаціях. Одночасно відбувається поступове розширення репертуару друкарень, збільшення кількості світської наукової літератури, навчальних посібників для вивчення іноземної мови, а також медичних та економічних посібників.

Поява книжкової індустрії послужила каталізатором розвитку літератури. Ця культурна сфера яскраво віддзеркалювала перехідний характер епохи, період, позначений утвердженням національної мови, впровадженням нових стилів і жанрів, а також дослідженням тем, які раніше вважалися табуйованими або зайвими. Між прихильниками унії та їхніми противниками розгорнулася жвава дискусія, яка завершилася створенням в українській літературі особливого жанру – полемічної літератури. Цей жанр істотно вплинув на подальшу еволюцію культури, зокрема у сфері літератури та філософської думки. Більшість православного духовенства, поряд з українською шляхтою, міськими жителями і особливо селянами, відкидали ідею церковного об'єднання, сприймаючи в ньому загрозу своїй прабатьківській вірі [21].

Характерною рисою української літератури, що виникла в добу Великого князівства Польсько-Литовського, а згодом у межах Російської імперії, було утвердження громадянського гуманізму. Це включало сприяння загальному благу громади, підвищення статусу рідної мови, виховання молоді на засадах патріотизму. Ці теми яскраво виражені в педагогічній, ораторській і дидактичній прозі другої половини XVII ст. У польсько-литовський період освіта, література та видавнича справа в Україні розвивалися в руслі ширшого європейського культурного руху [5].

Найяскравіше відображення нових течій виявилися в перекладній літературі. Протягом XVII століття було перекладено та опубліковано

численні наукові трактати та довідники, у тому числі медичний довідник «Ворота Аристотеля». Крім того, набули поширення переклади Святого Письма, які охоплювали жанр агіографії. Серед них особливе значення має «Пересопницьке Євангеліє», написане 1561 року. І за переклад з болгарської, і за підготовку тексту взялися монахи Пересопницького монастиря на Волині. Прикметно, що це був перший випадок перекладу Святого Письма «простою» українською мовою того часу [17].

Крім перекладної літератури, виникають і оригінальні твори. XVII ст. відзначається помітним розквітом українського епосу, під час якого виникають поеми, балади, історичні пісні – твори, які Т. Шевченко ставив вище за вірші Гомера. Варті уваги такі народні цикли дум, як «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та ін. Ці епічні твори зосереджені на темах визволення, оспівування лицарства та героїзму, а також братерства та вірності православ'ю [19].

У XVII-XVIII століттях поетичні твори створювали переважно мандрівні дякони та помічники, які часто були студентами духовних закладів. Ці особи подорожували під час літніх канікул, створюючи вірші на замовлення, щоб поповнити свій дохід. Теми цих поетичних творів варіювалися від хвалебних (панегіричних) творів до вшанування смерті та похорону знатних діячів (мадригал). Крім того, багато епіграм і віршів були авторськими творами самих авторів. Яскравими прикладами є «Роксоланія» та «Перемога богів» Себастьяна Кленовича, «Плач на світі бідних...» Мелетія Смотрицького, «Вірші на скорботний похорон благородного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича та збірку любовних пісень Симона Зиморовича «Роксоланка, або Російські дівки», серед інших. Українські поети часто зверталися до біблійних тем, приділяючи значну увагу моральним і релігійним питанням, які резонували з відчуттями їхньої епохи. Проте художня образність, іншомовність, метафорика в цих творах зустрічалися рідко, що сприяло дещо наївному й невишуканому характеру поезії XVI – початку XVIII ст. Важливо враховувати, що в українській мові в цей період

була відсутня літературна норма, через що сучасному читачеві було складно ознайомитися з поетичними творами. Та все ж українська поезія пережила значний етап розвитку в XVI – першій половині XVIII ст. У XVIII столітті найвидатніші досягнення поетичного мистецтва пов'язані з постаттю Григорія Сковороди [18].

Суспільно-політичні події середини – другої половини XVII століття стали переломним моментом в еволюції української літератури. Цей період започаткував новий етап розвитку, який тривав до кінця 18 століття. У сформованих рамках періодизації ця доба розглядається як частина ширшого спектру давньоукраїнської літератури XI–XVIII ст. Кілька характеристик підтверджують класифікацію цього часу як перехідного етапу, що сполучає давню літературу та появу нової літератури, розквіт якої збігається з українським Відродженням.

Література, створена в другій половині XVII-XVIII століть, не тільки продовжує, але й розширює традиції, закладені стародавніми письменами. У ньому використовується церковнослов'янська мова, плекаються усталені жанри ораторської, агіографічної, паломницької, певною мірою полемічної прози. Водночас у цей період зароджуються і розвиваються нові жанри – мемуарно-історична проза, бурлескно-травестійна, сатирично-гумористична поезія, а також шкільна драма, що суттєво вплинуло на характер і стиль письма.

Українська література цього періоду відповідає ширшому європейському стилю, характерному для епохи – бароко – з його заплутаними алегоричними елементами, контрастними образами, складною риторикою та складними метафорами, усе це поєднується зі схильністю до величі. Цей стиль бароко панував в українській літературі, виражений у всіх жанрах та їх різноманітних формах [22].

Українська література XVII століття характеризується своєю багатомовністю, охоплюючи низку мов, зокрема церковнослов'янську (словенську), староукраїнську, старопольську, латинську та російську. Ця

багатомовність і відкритість є визначальними рисами української літератури XVII–XVIII століть, віддзеркалюючи її європейську сутність. У 17 ст зростає популярність драми, де переважають два види: релігійні і шкільні. Саму релігійну драму далі класифікували на три форми: містерія, яка зображувала таїнство спокути Ісуса Христа за гріхи людства; міраклъ, в якому зосереджено події з життя святих; і мораліт, де алегоричні фігури, такі як Душа, Кохання, Гнів і Заздрість, вели повчальні діалоги.

Виникла шкільна драма як на релігійну, так і на світську тематику. Його головною метою було допомогти учням і студентам у дослідженні творів грецьких і римських авторів, окрім Біблії. Різдвяну драму «Комедія на Різдво Христове» написав поет Дмитро Туптало, а Симеон Полоцький написав драму «Про Навуходносора». Григорій Кониський визнаний за працю «Воскресіння мертвих [20].

Наприкінці XVII ст. та XVIII ст. століть література починає виявляти нові характеристики, оскільки вона звільняється від обмежень теологічних доктрин, приймаючи таким чином виразно світську сутність. Наприкінці XVIII ст. помітний занепад полемічної, біографічної та ораторської прози, а також шкільних драм і релігійно-моралістичної лірики. Навпаки, світські композиції, пронизані критикою середньовічної парадигми, помітно постають, особливо сатирична та гумористична поезія, яка внутрішньо пов'язана з фольклором.

Більшість літературних творів другої половини XVII ст. і XVIII ст. залишаються анонімними, зберігаються в рукописах і рукописних компіляціях без зазначення авторства. Відносно невелика кількість авторів вирішила назвати себе. Саме в цей період починають утверджуватися професійні літератори як творчі особистості, зокрема такі постаті, як Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Іван Величковський, Феофан Прокопович, Дмитро Туптало (Ростовський), Стефан Яворський, Митрофан Довгалецький, Василь Григорович. -Барський, Григорій

Габ'янка, Самійло Величко, Петро Кохановський, Іван Некрашевич, Григорій Сковорода та ін.

Григорій Савич Сковорода (1722-1794) є найвизначнішою постаттю в культурно-літературному ландшафті України XVIII ст. Видатний національний мислитель, просвітитель і письменник, він створив різноманітну творчість, яка є завершальною ланкою в еволюції від давньої української літератури до її сучасної форми. Своїми філософськими трактатами та літературними творами Сковорода сформулював комплекс ідей, що стосуються другої половини XVIII ст., відображаючи прогресивні перспективи суспільства тієї доби [24].

Г. Сковорода був досконалим словесником, поетом, байкарем. Протягом п'яти років він створив три оригінальні байки, відомі як «Харківські байки», які вирізняються своєрідністю оповіді. Ці байки пройняті глибоким почуттям гуманізму та демократичних ідеалів. Автор надає великого значення цінним моральним якостям людей, таким як чесність, доброта, працелюбність, скромність і вроджений розум, водночас критикуючи невпинну гонитву за статусом і престижними титулами, як це видно в таких творах, як «Бджола і Шершень» і «Ді і кабан». Він стверджує, що тільки «добра праця» веде до справжнього щастя для окремих людей і приносить користь суспільству в цілому.

Байки Сковороди не тільки продовжили, а й збагатили сатиричну тематику давньої української літератури. Автор ефектно завершив традицію української байки XVII-XVIII ст., вивівши цей літературний жанр на траєкторію самостійної еволюції [17].

Окрім збірки байок, він володіє приблизно двома десятками віршів і поетичних перекладів, деякі складені латинською мовою. Своїм поетичним внеском Сковорода завершив понад двохсотлітню еволюцію силабічного вірша в українській поезії та заклав основу як силабо-, так і тоніки. Найкращі його вірші, що спиралися на успіхи народної лірики, ще за життя поета перетворилися на народні пісні.

Оригінальний внесок письменника належить до визначних надбань української культури XVIII ст. Ці твори втілювали опір тиранії, несправедливості та насильству над людським духом, а також просували принципи гуманізму та Просвітництва. Сковорода став кульмінацією тривалої еволюції в українській літературі і став попередником нової хвилі українського літературного вираження [15].

Література України XVII-XVIII століть гідно віддзеркалювала духовний стан її населення. Цей літературний період виконав свою історичну роль, охопивши чи не всі значні події та виявивши серцевину українського національного духу, а також українську ментальність, що охоплює від найдавніших державницьких прагнень до найтонших проявів світової культури.

1.2. Козацькі літописи як історичне джерело другої половини XVII ст.

Літописи являють собою поширену категорію історичних джерел середньовічної та ранньомодерної епох європейської історії. У міру розвитку освіти та грамотності ці записи стали основним методом передачі історичних знань поколінням. У контексті вітчизняної історії літописний етап, що характеризується накопиченням і поширенням знань, починається з «Повісті временних літ», «Київського літопису» та «Галицько-Волинського літопису» Нестора Літописця. Цей період завершився у XVIII ст., знаменуючи поступовий перехід до професійної історичної науки як окремої галузі дослідження [26].

Протягом XVII та XVIII століть, коли літописи почали слабшати в різних європейських країнах, Україна пережила помітне відродження. Це явище можна пояснити, з одного боку, доблесною національно-визвольною боротьбою українського населення, а з іншого боку, його високим рівнем освіти та значною культурною та суспільно-політичною актуальністю

історичних знань тієї доби. Саме в цей час виникло близько двох десятків стислих, але всеосяжних літописів, які стали називати «козацькими»; цей термін часто вживався як синонім слова «українець». Однак у пізніші періоди і навіть у сучасному дискурсі термін «козацькі літописи» пов'язують переважно з трьома основними творами: Літописом Самовидця, Літописом Самійла Величка та Літописом Григорія Граб'янки. Ці хроніки мають кілька спільних характеристик, включаючи тематичні та хронологічні елементи, а також демонструють відмінності в їхніх оцінках певних діячів та їхніх поглядах на маси.

Початковий том зібрання козацьких літописів має назву «Літопис Самовидця». Авторство рукопису залишається невстановленим; однак більшість дослідників приписує його Роману Онисимовичу Ракушку-Романовському (близько 1622-1703). Обіймав різні посади, зокрема службу в Ніжинській сотні, обрання сотником, призначення полковим суддею, зрештою – генеральним підскарбієм, наглядаючи за державною скарбницею. Свою кар'єру він завершив у духовенстві. Зважаючи на те, що автор був не лише сучасником, а й активним учасником подій, про які розповідається, цей твір доречно назвати «Літописом Самовидця». Розповідь охоплює 1648-1702 роки.

У розповіді Провидець розповідав не тільки про події, що відбувалися «перед його очима», але також спирався на попередні хроніки, особливо в початковому розділі своєї праці. Його широкі знання очевидні, адже він не лише обіймав значні посади, а й виконував важливі політичні доручення, беручи участь у посольствах і виступаючи переговорником від імені гетьмана.

Розповідь про Провидця була спочатку опублікована в 1846 році, потім була публікація в 1878 році та третє видання в 1971 році, яке включало вичерпну передмову та коментар Я.І. Дірки [17].

Літопис Самійла Величного (1670-1728) є наймасштабнішим твором цього жанру. Автор, уродженець Полтавщини, здобув освіту в Києво-Могилянській колегії, добре володів латинською, польською та німецькою

мовами. У 1705 році він брав участь у Північній війні і згодом почав службу в Генеральній військовій канцелярії, якою на той час керував П. Орла.

Період, який охоплює праця С. Величка, охоплює 1648–1700 рр., незважаючи на розлогу назву (на всю сторінку, бароко), що вказує на її завершення у 1720 р. Рукопис складається з чотирьох томів, останній том містить документи XVII ст.; однак цей том був втрачений і ніколи не був опублікований. У літописі автор широко включив офіційні документи, зокрема тексти угод і договірних статей усіх гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького до І. Мазепи, а також листування. Крім того, використовуються історичні праці, козацькі літописи, щоденник писаря Б. Хмельницького Самійла Зорки, існування якого деякі дослідники заперечують. Поряд із власними спогадами та спогадами своїх знайомих автор посилається на літературні твори своїх сучасників – поезію, сатиру, памфлети. Перший том Літопису має переважно компілятивний характер, оскільки автор не міг бути свідком подій безпосередньо [3].

Важливо, щоб Самійло Величко був зображений у повісті палким патріотом своєї Батьківщини. На відміну від Самовидця, який зневажливо ставився до народних мас, іменованих «чернею», Величко висловлює співчуття до пригнобленого народу. Його демократичні принципи очевидні в усіх його діях і переконаннях. Він висловлює підтримку запорожцям і кошовим старшинам Запорозької Січі, вважаючи їх суспільний устрій взірцевим для всієї України. І навпаки, Величко критикує дії гетьманів як Лівобережного, так і Правобережного гетьманств, за винятком Б. Хмельницького. Він засуджує політичне суперництво між угрупованнями козацької старшини за владу, особливо коли їхні лідери шукали допомоги в різних зовнішніх силах, присутність яких на українських територіях призводила лише до спустошень, грабунку та вбивства місцевого населення.

Автор критично оцінює як події, так і окремих осіб, водночас об'єктивно описуючи їхні дії, викладаючи оповідь у хронологічній послідовності. Потік розповіді час від часу переривається включенням документів, листів,

літературних творів. Його манера письма характеризується певною витіюватістю, часом переходячи в область патетики. Текст багато прикрашений ілюстраціями, зокрема портретами, гравюрами міст і укріплень, зображеннями різних станів суспільства, гербів, печаток, прапорів, автографами, а також схемами із зображенням військових таборів і битв, зброї тощо.

Значний вплив на праці Т.Г. Шевченка мав літопис Самійла Величка, який також був джерелом натхнення для українських письменників і митців, що займалися різними жанрами історичної тематики. У 1991 році відомий український письменник Валерій Шевчук переклав «Літопис Самійла Величка» сучасною українською мовою, фактично зберігши мовну суть того часу [8].

«Літопис Григорія Граб'янки», який іноді називають «Літописом Гадяцького полковника Григорія Граб'янки», є третім видатним і обширним літописним твором у групі. Григорій Граб'янка (невідомий рік народження – 1734) був випускником Києво-Могилянської колегії, де, як і всі її випускники, здобув знання кількох мов. Його військова кар'єра почалася в 1686 році, він брав участь в Азовських походах 1695-1696 років, а також у Північній війні. Граб'янка служив гадяцьким сотником, займав посаду полкової старшини, виконував обов'язки полкового судді. Виконуючи свою посаду судді, він виступав проти зловживань у судах. Був у складі козацької делегації на чолі з Павлом Полуботком, яка їздила до Петербурга в 1723 році клопотати про скасування Малоросійської колегії, заснованої царем. Хоча він був ув'язнений за цю акцію, він був звільнений після смерті короля. У 1729 р. отримав чин полковника, а як гадяцький полковник згодом брав участь у поході генерал-фельдмаршала російської армії Мініхи на Крим.

Оригінальний рукопис Г. Граб'янки не зберігся, вперше був опублікований у 1854 р. Складений у 1710 р. літопис Григорія Граб'янки охоплює події від найдавніших часів до 1709 р. Розповідаючи про походження козацтва, автор спирався на історичні факти. твори польських та українських

вчених, зокрема «Літопис Самовидця», і, можливо, він мав особисте знайомство з автором. У передмові до своєї праці Граб'янка чітко сформулював свій намір викласти історію українського козацтва, використовуючи різноманітні історичні джерела та особисті спостереження, щоб висвітлити його ключову роль у національно-визвольній боротьбі проти іноземного панування та у становленні козацької держави, відоме як Гетьманство. Він позиціонує себе як патріота і борця за збереження автономії України, яка на час написання твору відкрито й свавільно підривалася царським режимом [18].

Літопис Григорія Граб'янки має помітно виразну форму порівняно з літописом С. Величка, оскільки в ньому відсутні уривки з історичних документів і творів, натомість він постає як історичний літературний твір, який є яскравим, метафоричним, емоційним і водночас зберігає достовірність. у відображенні подій та оцінці історичних постатей, особливо акцентуючи увагу на Богдані Хмельницькому, який постає як квінтесенція літописця і патріота. Похвальні якості автора та літературний стиль його твору, безсумнівно, посилили привабливість «Літопису» для читачів. Хоча ця мова може здаватися сучасним читачам архаїчною, освічені люди того часу сприймали її зовсім інакше. Цей твір не лише давав знання про історію українського народу, а й дарував естетичну насолоду. Р. Іванченко переклав сучасну українську мову літопис Григорія Граб'янки, публікація якого відбулася в 1992 році.

Згадані козацькі літописи є не лише історичними текстами та джерелами, а й визначними пам'ятками, що відображають суспільно-політичну думку України другої половини XVII – початку XVIII ст.

1.3. Вплив періоду Руїни на розвиток історичної літератури

У контексті української історіографії термін «Руїна» часто стосується трагічних подій, під час яких значну енергію та рішучість, використані під час

повстання 1648 року, українці розтратили на, здавалося б, нескінченні та саморуйнівні конфлікти. Через два десятиліття після загибелі Хмельницького досягнення проти спільного супротивника були підірвані неспроможністю українців об'єднатися для досягнення єдиної мети. Отже, сприятлива перспектива політичного самовизначення, яка була створена повстанням Хмельницького, була остаточно втрачена [16].

Загибель Хмельницького припала на особливо несприятливий для українців час. Тоді українське суспільство, що тільки зароджувалося, охоплене як зовнішніми загрозами з боку сусідніх ворогів, так і внутрішніми чварами, охоче прийняло його лідерство. Однак для тих, хто змінив Хмельницького, завдання отримати широку підтримку виявилось значно складнішим, оскільки їм бракувало його рівня популярності та престижу.

Перед своєю смертю Хмельницький домовився про те, щоб гетьманував його син Юрій. Однак незабаром 16-річний хлопець зрозумів, що він погано підготовлений до урядування в такий критичний момент. Відтак у 1657 році гетьманом було обрано Івана Виговського, одного з найдовіреніших соратників Хмельницького.

Виговський виділявся як один із найосвіченіших і найпроникливіших ватажків серед козаків. Новий гетьман миттєво висловив свою прихильність до старшини. У зовнішньополітичному плані він мав на меті створення незалежного українського князівства. Однак, зважаючи на слабкість України, це прагнення було нездійсненним, що спонукало Виговського зосередитися на протидії впливу Москви на Україну. З цією метою він прагнув зміцнити зв'язки з Польщею. Проте ця ініціатива не знайшла підтримки у населення. Серед найвиразніших противників такого зближення були запоріжці на чолі з Яковом Барабашем, а також козаки Полтавського полку під проводом Мартина Пушкаря [16].

Московське населення почало підбурювати громадян проти гетьмана. Наприкінці 1657 року значний контингент простих козаків повстав проти нього, кульмінацією чого стало червень 1658 року, коли два ворогуючі

козацькі війська вступили в жорстокий бій. Переможцем у цьому протистоянні став Виговський.

Визнаючи неминучий розрив з Москвою, Виговський посилив спроби домовитися з поляками. Після тривалих переговорів у 1658 р. послы України та Польщі прийшли до примирливої резолюції, яка отримала назву Гадяцького договору.

Відповідно до цієї угоди Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина утворювали Руське князівство, яке поряд з Польщею та Литвою стало третім рівноправним учасником Речі Посполитої. Це новоутворене князівство отримало широку автономію.

Хоча Гадяцька угода викликає захоплення істориків через її можливі наслідки для історичних траєкторій України, Польщі та Росії, її реальний вплив був незначним, оскільки він ніколи не був усвідомлений. До підписання угоди значне московське військо чисельністю близько 150 тис. осіб на чолі з князем Олексієм Трубецьким уже окупувало Україну. У відповідь Виговський швидко зібрав свої війська та об'єднався з поляками та кримськими татарами, просуваючись на північний схід, щоб протистояти загарбникам [18].

29 червня 1658 року в околицях Конотопа царська армія зазнала однієї з найнищівніших поразок в її історії. Проте гетьман не зміг скористатися своїм видатним тріумфом. В Україні залишилися залоги з Москви, а напад Запоріжжя на Крим змусив союзників Виговського – татар – відступити на батьківщину. Крім того, хвилювання знову спалахнули на Полтавщині. Кілька лояльних до Москви полковників звинуватили гетьмана у «зраді України полякам» і згодом підняли повстання. Цей випадок став останнім ударом.

У жовтні 1659 р. Виговський, не витримавши конфлікту з Москвою, зрікся гетьманства й шукав притулку в Польщі. У цей момент баланс сил схилився на користь Москви. Щоб пом'якшити внутрішні чвари, старшина призначила гетьманом 18-річного Юрія Хмельницького, вважаючи, що репутація його батька допоможе вирішити суперечки.

Виконуючи вимоги Трубецького, молодий гетьман попрямував до табору, щоб перевірити згоду між його батьком і царем. Наляканий могутністю російської армії та загрозами з боку Трубецького, Юрій прийняв сфабрикований текст Переяславської угоди 1654 р. Відтак у 1659 р. він поставив свій підпис під переробленим і значно невігідним варіантом документа. Справді, поступки, на які пішов молодий гетьман, були такими, що його батько ще п'ять років тому вважав би немислимими [2].

У 1660 р. між Москвою та Польщею знову розгорілася боротьба за панування над Україною. Коли польські війська оточили царські війська на Волині, Юрій і старшина не поспішали їм на допомогу. Натомість молодий гетьман ініціював переговори з поляками та погодився на реінтеграцію України до Речі Посполитої. Це рішення ще більше загостило і без того неспокійну ситуацію. На Лівобережжі, яке залишилося під царською владою, козаки виступили проти Хмельницького, обравши наказним гетьманом Якова Сомка. Оскільки польські та російські війська окупували територію, а соціальні конфлікти разом із політичними фракціями роздирали регіон, козацька Україна стала розділеною на дві окремі одиниці, кожна з яких очолювалася своїм гетьманом. Епоха Руїни досягла свого zenіту.

У січні 1663 року, через власну неспроможність усвідомити швидко погіршення ситуації, Хмельницький звільнив булаву й пішов у чернецтво.

Влада його наступника Павла Тетері обмежувалася лише Правобережжям. Новий гетьман відмовився від створення окремої козацької політики, а натомість пішов за поляками. Разом з ними він очолив Лівобережжя, змусивши короля продовжити наступ аж до Москви. Однак ця стратегія провалилася, і Тетеря був змушений повернутися на Правобережжя.

Намагаючись помститися за землі, що стали батьківщиною повстання 1648 р., поляки палили, грабували й мордували всю землю. Поведінка Тетері та поляків призвела до загальної ворожнечі, що призвело до втрати останніх прихильників козацтва, відмови від гетьманства та втечі до Польщі [6].

У 1666 році Петро Дорошенко став 10-м гетьманом Правобережжя. Був палким прихильником відновлення козацтва. Він підкреслив, що має намір від свого імені сприяти злуці Правобережної та Лівобережної України. Для зміцнення свого становища новий гетьман здійснює кілька детальних ініціатив, часто головує на загальних зборах, де бере участь в обговоренні спільних козацьких справ.

На початку свого гетьманування Дорошенко дотримувався пропольської політики. Однак його підхід зазнав суттєвої трансформації після підписання поляками й росіянами Андрусівського миру в січні 1667 р., що стало катастрофічним політичним ударом для України. За умовами цієї угоди козацька Україна була фактично поділена; поляки визнали суверенітет царя над Лівобережжям, а московити погодилися на відновлення польського контролю над Правобережжям [16].

Згідно з переказами, Дорошенко отримав серцевий напад, дізнавшись про Андрусів, і згодом відмовився від пропольського напрямку, натомість відродивши давню ініціативу Богдана Хмельницького: звернення за допомогою до Османської Порти. Восени 1667 р. об'єднані турецько-козацькі сили розпочали наступ на польські війська в Галичині, змусивши короля Яна Казимира надати Дорошенку значну автономію на Правобережжі. Щоб повністю ліквідувати польський вплив, Дорошенко віддав Україну переважно номінальній владі Туреччини. Закріпившись на Правобережжі, він виступив із своїми військами на Лівобережжя, де успішно повалив свого суперника, гетьмана Івана Брюховецького.

У 1668 році він за підтримки турків проголошує себе гетьманом усієї України. Проте ці перемоги виявилися тимчасовими.

Занепокоєні посиленням влади гетьмана, різні вороги почали намагатися її підірвати. Татари спробували витіснити Дорошенка особою на прізвище Суховієнко. Перш ніж Дорошенко міг виступити проти цього ворога, поляки представили ще менш надійного суперника – Михайла Ханенка, – який згодом допоміг їм захопити контроль над Правобережжям. На противагу загарбникам

Дорошенко призначив наказним гетьманом Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. У цей момент Москва просунулася на Лівобережжя, змусивши Многогрішного дезавувати Дорошенка та визнати зверхність короля [13].

У міру падіння авторитету Дорошенка йому ставало все важче утримувати контроль над Правобережжям. Визнаючи безглуздість свого становища, він відмовився від гетьманських директив на користь Івана Самойловича, призначеного новим гетьманом Лівобережжя.

Турки знайшли непередбачену заміну Дорошенку. У 1677 році, маючи намір використати славетне ім'я Хмельницького, вони призначили Юрія гетьманом Правобережжя. Ця загадкова особистість, яка, ймовірно, демонструвала ознаки нестабільності, вже була знайома як з вершинами, так і з долинами щастя.

Протягом 1677-1678 років Юрій брав участь у кількох невдалих військових походах на історичну столицю свого батька Чигирин разом з турками. Не здобувши рішучої перемоги в чигиринських походах, він організував штурм Лівобережжя, який завершився сумною невдачею.

Не маючи засобів забезпечити суттєву підтримку, він керував лише обмеженою частиною Поділля, яку йому надали турки. Однак навіть на цій території його влада була настільки нестабільною і тиранічною, що його мусульманські благодійники зрештою втомилися і стратили його в 1681 році.

Того ж року Москва уклала з турками Бахчисарайський мир, визнаючи територіальні претензії обох сторін на Україну. Через п'ять років подібну угоду було досягнуто з Польщею. До 1686 року Україна була повністю поділена між сусідніми державами.

РОЗДІЛ II

ТЕМАТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ

2.1. Відображення боротьби за незалежність у літописах

Доба Визвольної війни стала переломним моментом в історії України, який глибоко вплинув не лише на Східну, а й на Західну Європу. Українське населення здобуло кілька видатних перемог проти польсько-шляхетських військ, звільнивши значну частину України та підтвердивши свої претензії на незалежність. Складні та різноманітні події другої половини 17 століття знайшли вираження в історичній літературі того часу, зокрема в ряді оригінальних хронік і літописів. Серед них значне значення має літопис Самовидця, вперше виданий О. Бодянським у Москві 1846 р., а згодом перевиданий 1878 р. Київською Тимчасовою комісією для розбору давніх актів.

Літопис Самовидця є чудовим джерелом для дослідження історії України, а також вагомим артефактом історіографії та літератури, особливо висвітлюючи бурхливе XVII ст. Ця робота викликала інтерес у багатьох істориків. Дослідження цієї пам'ятки було розпочато, коли відомий історик Орест Іванович Левицький (1849-1922) виступив із своїми дослідженнями під час другого видання Літопису Самовидця 1878 року [31].

Про те, що оригінальний текст цього літопису зазнав значних змін і доповнень із різних джерел переписувачі XVIII ст., дійшов висновку Орест Левицький після вивчення численних його компіляцій. Крім того, ці пізніші списки вказують на наявність скорочень.

У своєму найавтентичнішому стані цей список став найдавнішим і найоригінальнішим серед шести задокументованих версій, демонструючи найвищий ступінь збереження. Датується початком XVIII ст., приписується Іскрицькому, представнику козацької старшини. Після короткого вступу зміст детально описує події з 1648 по 1702 рік. Цей конкретний список зберігається

в оригінальній формі, а не в будь-якому подальшому листуванні, що робить його найповнішою доступною версією.

Розповідь про Самовидця дійшла до нас без відомостей як про автора, так і про місце його складання. Залишається складним визначити, чи ця інформація була втрачена наступними писарями, чи автор навмисно приховував свою особу. Тривалий час в нашій історичній літературі точилася дискусія щодо авторства літопису Самовидця. Це твердження не було безпідставним, оскільки кілька інших запитів, пов'язаних з історією XVII століття, на які згадується в літописі, залежали від вирішення питання про авторство. Зокрема, ці запити стосуються соціальних перспектив, відображених у літописі, ідейних задумів твору, оцінки різноманітних фактів, поданих Самовидцем як представником своєї епохи та ін.

Первісний видавець літопису О. М. Бодянський висунув теорію про походження упорядника з Корсуня. М.О. Максимович також підтримав точку зору, що автор літопису Самовидця походив із Правобережжя. Він називав його Задніпровським, вказуючи на те, що він був жителем правого берега Дніпра, козацьким літописцем і сучасником Хмельницького. Максимович зазначав, що цей «літописець про початок воєн Хмельницького» виявляв риси людини грамотної, досвідченої, розумної, хоч і не обмеженої академічною освітою. Він зобразив козацького творця, який спирався на живу усну традицію та розповідав про події того часу козакам. В.С. Подібної точки зору дотримувався Іконников. АТ. Левицький, аналізуючи мову літопису, припустив, що літописець походив із Правобережжя, але згодом переїхав на Чернігівщину, де склав свій твір [32].

Дискурс навколо авторства літопису Самовидця тривав з моменту оприлюднення його списків, причому дописи як радянських, так і західноукраїнських істориків поширювалися на 1830-ті роки. Біографію Романа Ракушки-Романовського, який у 1660-х роках обіймав посаду генерального підскарб'я, розглянув видатний вчений-генеалогія українських шляхетських родів Вадим Модзалевський. Він провів порівняння окремих

сторін життя і діяльності Ракушки з подіями, зафіксованими Провидцем. Модзалевський припустив, що автором літопису цілком міг бути Роман Ракушка. Цю гіпотезу також підтримали В. Романовський і М. Петровський.

У розширеному дослідженні «Нариси з історії України» М. Н. Петровський детально виклав свою точку зору щодо авторства Романа Ракушки-Романовського. Ця робота заслуговує на увагу, оскільки гіпотеза Петровського виявилася найпереконливішою серед різноманітних точок зору, представлених істориками, які досліджували цю тему. Професор Петровський дотримувався непохитної позиції, стверджуючи, що Ракушка-Романовський дійсно був автором літопису Самовидця.

Окрім дискусій навколо авторства та місця складання літопису, існує питання щодо періоду, протягом якого було укладено цей визначний пам'ятник Визвольної війни. З появою в нашій історіографії літописних списків утвердилися перспективи розглядати цей літопис як твір XVII ст., упорядник якого розглядається як свідок, а в багатьох випадках і активний учасник подій, про які він розповідає [44].

Складання літопису почалося в 1670-х роках. У ньому висвітлено події від початку Визвольної війни, спираючись на різні джерела, зокрема на народні перекази. Крім того, в літописі є численні свідчення, які автор, як сучасний спостерігач, міг записати на основі власного досвіду. Починаючи з 1670 р. характер Самовидецького літопису зазнає трансформації. Хоча він продовжує документувати події протягом багатьох років, він перетворюється на форму, схожу на щоденник. Деякі записи передають сенс нотаток, зроблених одразу після того, як відбулися певні події. На відміну від попередніх оповідань, автор утримується від просування хронології у своїх розповідях. Часто вичерпні історії перериваються вставками, які, здається, були зібрані літописцем пізніше. Отже, можна зробити висновок, що укладання Самовидецького літопису почалося в 1670-х роках і завершилося в 1703 році.

Коли літописець починав свою діяльність, його першочерговою метою було зробити так, щоб пам'ять майбутніх поколінь зберегла розповідь про видатну добу Богдана Хмельницького; розповідь про наступні події в літописі являла собою продовження раніше розпочатої роботи. Проте концепція цього починання не могла виникнути в свідомості літописця, доки не було встановлено всебічну оцінку досягнень Б. Хмельницького, а це означає, що вона не могла виникнути раніше останніх років життя гетьмана.

Можна зробити висновок, що літописець вів стислі записи з самого початку Визвольної війни, які він пізніше зібрав і уточнив на початку 1670-х років, згодом продовживши свою документацію як сучасник і активний спостерігач численних подій, що відбувалися наприкінці XVII століття та протягом перших трьох років XVIII століття. Соціальні інтереси автора літопису Самовидця чітко окреслюються з самого початку, зокрема в розділі «Про початок війни Хмельницького», де він формулює причини Визвольної війни. Мотиваціями конфлікту він називає переслідування православ'я, накладання Польщею на козаків тяжких повинностей, а також те, що козаки «примушувалися до панщини [24].

Насамперед автор висловлює своє невдоволення з приводу значного насильства над реєстровим козацтвом з боку польської шляхти, зокрема полковників і коронного гетьмана. Він зазначає, що «на свободу реєстрового козацтва посягали, а козацьку старшину примушували до різноманітних робіт». Літописець мало турбується про долю простолюдинів. У деяких випадках він навіть романтизує статус селян, обговорюючи процвітаючу природу їхнього господарства; однак він мусить підкреслити, що прості люди в Україні не звикли терпіти такі крайні гноблення, що стало вирішальним чинником війни [19].

Літописець Самовидця прагнув зобразити епопею Визвольної війни у всій красі цих знаменних подій. Він вважає козацтво головною силою опору проти Польщі. Однак автор демонструє критичний погляд на зусилля простолюдинів і міських ремісників. Так, наприклад, він палко згадує про

тріумфи Хмельницького під Жовтими Водами та Корсунем, прихильно ставиться до встановлення козацького гетьманства поряд з полковою та сотенною організацією. На противагу цьому він висловлює несхвалення кардинальних соціальних дій населення, коли Визвольна боротьба вийшла за межі національних і релігійних мотивів, зазіхаючи на внутрішню динаміку українського суспільства. Літописець особливо стривожений спостережуваними ним у цьому контексті жорстокими явищами, зазначаючи, що «мало хто тоді не вмочив рук своїх у ту кров і не вчинив грабунку тих багатств». Далі він вказує, що протягом цього бурхливого періоду навіть видатні особи знатного рангу стикалися з приниженнями з боку простих людей, особливо з боку тих, хто займався чорними ремеслами, як-от пивовари, винороби, могильники, поденники, наймити та пастухи. Навіть якщо якийсь знатний діяч бажав не образити козацьке військо, він часто вважав за потрібне заспокоїти його, щоб уникнути ганьби та нестерпного лиха, що зрештою призводило до обов'язку розміщення козаків у війську [11].

Окрім «Літопису Самовидця», автор «Історії уникнення козаків» від славослів'я Богдана Хмельницького. Ідеологія, виражена в документах, очевидна, ми можемо віднести написання до того заможного прошарку реєстрового козацтва, який займав середнє становище між генеральною старшиною та козаками, хоча, можливо, ці особи мали значний вплив на гетьманську адміністрацію певного часу. Унікальністю автора літопису є те, що він описує події, про які йдеться, не будучи власне козаком, а спостерігачем, знайомим із задокументованими ним подіями з офіційних документів. У зв'язку з цим деякі вчені вважали автором літопису Самовидця вченого гетьманського канцлера, наприклад Биховця [2].

У розповіді про зовнішні події, зафіксовані в Літописі Самовидця, автор відобразив загальні настрої українського народу. Він є запеклим супротивником шляхетської держави Польщі, Криму та Туреччини, а також їхнього союзника козацької старшини. Літописець особливо заперечує пропольський характер творчості Виговського та бажання відвідати

Туреччину, яке виявляли Юрій Хмельницький і Петро Дорошенко. Про російську владу автор літопису Самовидця ставиться позитивно.

Ставлення автора до російського уряду Олексія Михайловича суттєво змінилося протягом 60-х років, особливо це стосується виступу Брюховецького 1688 р., після якого було вбито царських намісників і знищено російські гарнізони на Лівобережжі. Імовірно, літописець брав участь у цих подіях у складі козацької старшини Лівобережжя, яку Брюховецьким організував проти Росії. Літописець уперше висловив зневагу до намагань російського уряду впровадити в життя літопис царського уряду в Україні, який вийшов у 1666 р., «з оповіданням, як усе українське населення записане, по містах чи селах живуть: є й переписи синів їхніх, а царський уряд наймав когось орати землю. волів, які їздили по дорозі, і п'ять золотих монет як винагороду за оранку з кіньми подачка, чи це був ремісник, чи найбільша людина, ці реєстри записували в книги, ці книги везли до Москви, а інші книги віддавали воєводам, що означало, що податок з цивільного населення вибирали і платили військові [22].

Як задокументовано в «Московських статтях» 1665 р., гетьману Брюховецькому та більшості старшини царський уряд надав значні земельні наділи та правові привілеї. Сам гетьман вперше в історії підданства Козацької Русі отримав титул боярина. За ним пішли й інші високопоставлені особи, які домагалися подібних грантів від царя. Брюховецький погоджувався зі збільшенням кількості царських намісників і гарнізонів в Україні, ці особи захищали б привілеї простої людини і, всупереч народним інтересам, здійснювали політику царизму. Зведення відомостей перепису 1666 року та збір податків у царську скарбницю були частиною перших ініціатив царя в Україні, ці заходи були спрямовані на простолюдинів і козаків у країні. З усього видно, що автор літопису не входив до старшини, мав різні привілеї. Він залишився в таборі козаків, порядок денний якого так чи інакше постраждав. Як наслідок, він висловлював свої скарги на копіювачі та цілувальники, він обмежив кількість разів, в яких він вживав термін козак,

лише під час конфлікту 1666 року між царем і повстанським військом, під час цього конфлікту було знищено штаб повстанського війська та вбито царський гарнізон. Він також не критикує вбивство запоріжжянами царського посланця Ладженського, згадане в задокументованій хронології 1667 р. У цих випадках політика царського уряду збігається з ідеологічними переконаннями автора, оскільки він є репрезентантом козацької ідеології в Україні, він її виправдовує та пропагує. Наприклад, можна було б написати коротку історію про смерть царя Федора Олексійовича, вміщену в оповіді 1682 р. Автор стверджує, що цей цар глибоко цікавився нашим народом (українським), тому що він просив, щоб ми відправляли половину свого одягу до духовних установ м Москві, включно з абатством родини Трансерів, він також дозволив нам носити московський одяг, але не свій. В уявленнях автора літопису Самовидця простежується не антицарська перспектива, а лише козацько-український стиль мислення, поширений серед багатьох освічених людей України кінця XVII – на початку XVIII століття, ці особи домагалися від царського уряду дотримання «московських статей» 1654 року [17].

Серед козацьких історичних пам'яток історичний літопис Самовидця є одним із найвизначніших історичних документів української літератури XVII ст. Своім змістом вона не лише демонструвала значні події історії України цього періоду як данина і пам'ятка історикописності. У численних оповіданнях автор, як правило, розповідає про історичні події та важливих діячів свого часу, вони зазвичай описуються автором, іноді без будь-яких додаткових припущень, відповідно до його політичної філософії та художніх уподобань. Автор літопису глибоко знав традиційну музику, знав звичаї та традиції українського народу. У своїй письмовій праці над хронікою він задокументував багато різних типів оповіді, включаючи народні казки, оповідання, приказки та анекдоти. За всіма цими якостями літопис Самовидця перевершував будь-які інші ранні літописи. Вони мали яскраво виражений національний колорит. Літопис Самовидця – яскравий зразок української літературної мови XVII ст.

2.2. Церковна історія як частина української історичної літератури

Відтоді, як Українська Держава опинилася під опікою царського режиму, уряд у Москві постійно намагався підпорядкувати Українську Православну Церкву Московському Патріарху. Досягнення цього дозволило б контролювати Україну не лише політично, а й духовно, впливаючи на віру її прихильників. Крім того, такий крок підірвав би ще одну важливу опору української державності. Незважаючи на наполегливі спроби нав'язати цю підпорядкованість, українське духовенство чинило опір, цілком усвідомлюючи, що це призведе до втрати його нинішньої незалежності, особливо зважаючи на обмежений вплив Константинопольського патріарха на справи Київської митрополії [18].

Найвидатнішим противником цієї ініціативи був київський митрополит Йосип Тукальський, який був соратником гетьмана П. Дорошенка. Після його смерті в 1675 р. Москва активізувала свої зусилля щодо панування в Київській митрополії. У 1684 році Києво-Печерська лавра була передана з юрисдикції Константинопольського патріарха до Московського патріархату. Московський уряд надіслав до Константинопольського Патріарха Якова царську грамоту з пропозицією дозволити Московській Патріархії висвячувати митрополитів для Києва. Не чекаючи відповіді – несприятливої – король доручив І. Самойловичу приступити до обрання Київського митрополита й відправити його до Москви для висвячення [12].

У липні 1685 року скликаний Собор обрав митрополитом Київським єпископа Луцького Гедеона (князь Святополк Четвертинський). Він поїхав до Москви, де в грудні того ж року отримав дозвіл на митрополію. Гедеон отримав офіційний титул «митрополит Київський, Галицький і Малої Русі», причому традиційна частина титулу, яку використовували митрополити Київські – «і всієї Русі» – була опущена. Тим часом московські дипломати вирішували це питання в Стамбулі (Константинополі). Заручившись підтримкою великого візира Порти та щедро обдарувавши

константинопольського патріарха Діонісія, Московія в 1686 р. добилася його згоди на перехід Київської митрополії до Московського патріархату.

Українська Православна Церква зіткнулася з катастрофічними наслідками цього вчинку – втратою попередньої автономії. Московський патріарх розпочав процедуру відокремлення окремих єпархій, починаючи з Чернігівської, і монастирів, зокрема Києво-Межигірської та Києво-Печерської лавр, які згодом перейшли у пряме підпорядкування патріарху. Найважливіше те, що це призвело до зменшення ідентичності української церкви, водночас дозволяючи московському уряду здійснювати значний вплив на духовне життя українців [4].

Розвиток української культури кінця XVII – першої половини XVIII століття відбувався в суперечливих обставинах. З одного боку, становлення незалежної держави, опіка гетьманів над культурою та загальне національне відродження сприяли культурному зростанню. І навпаки, цей розвиток наштовхувався на перешкоди через дії царського уряду та поступовий занепад держави. У 1720-х роках Україна пережила першу хвилю конвергенції; незважаючи на це, панівні тенденції в цю епоху все ще сприяли розквіту української культури.

Основи культури цієї епохи були подвійними: попередня еволюція української культури та вплив західноєвропейського бароко. В Україні барокова культура виробила характерні риси, які спонукають істориків мистецтва стверджувати про наявність «українського (козацького) бароко». Крім того, культурний ландшафт цього періоду почав швидко приймати світські елементи [34].

Трансформація соціальної структури українського населення суттєво вплинула на особливості культури цієї доби. Основний прошарок культурно розвиненого населення переміщувався від шляхти і духовенства до козаків, козацької старшини та міщан. Ця зміна призвела до ширшої основи, на якій українська культура могла процвітати.

До кінця XVII століття освітній рівень населення козацької України помітно підвищився. У регіоні діяли численні початкові школи, в яких працювали дяки та мандрівні учні Києво-Могилянського колегіуму. Навчання включало читання, письмо, арифметику та спів. Крім того, широко практикувалося домашнє навчання [5].

У цей час на Гетьманщині виник і набув поширення метод навчання, який полягав у навчанні та набутті професійних знань у кабінетах, де виконувались різноманітні роботи, поряд з навчанням веденню діловодства та оформленню ділової документації. В Україні звичайним засобом професійної підготовки підлітків була система учнівства в ремісничих цехах. Крім того, козацькі діти здобували подібну освіту в січовій школі на Запоріжжі, де їх готували до писарів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів та інших професій [32].

Були засновані нові навчальні заклади під назвою колегіумів, зокрема Чернігівський (1700 р.), Харківський (1726 р.) та Переяславський (1738 р.), причому останній був спеціально призначений для підготовки духовенства для православних парафій, розташованих на Правобережжі. Значним навчальним центром став Харківський колегіум, який вміщував 800 студентів. Крім загальноприйнятих предметів, в навчальний план також входили інженерія, артилерія, геодезія.

У колегіумах викладалися такі дисципліни, як старослов'янська, українська, польська, німецька, французька мови, філологія, риторика, філософія, теологія, математика, фізика, медицина, історія, географія та астрологія (астрономія), а також музика [21].

У західних областях України та на Правобережжі переважали єзуїтські колегіуми, зокрема Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишлянський та ін. Вищу освіту на цих українських територіях здобували в Києво-Могилянській колегії, заснованій 1632 р., та Львівському університеті, заснованому 1661 р.

Організаційна структура Києво-Могилянської колегії віддзеркалювала структуру вищих навчальних закладів Західної Європи. Після численних клопотань колегіуму в 1694 році було надано царську грамоту на самоуправління. Як зазначено в листі Петра I в 1701 році, згодом воно було піднесено до статусу академії, ставши таким чином вищим навчальним закладом. На піку свого розвитку в 1709 році було зараховано приблизно 2000 студентів; однак протягом кількох років академія зазнала обмежень і занепаду, що призвело до скорочення кількості студентів лише до 165 осіб.

Протягом XVII-XVIII століть на теренах України та інших європейських народів відбулося помітне прискорення розвитку науки. Особливістю науки в Україні було те, що, на відміну від Європи, де вона зазнавала значного опору з боку церкви, її прихильниками були переважно церковні діячі, включно з частиною вищого духовенства. Так, Феофан Прокопович виступив із промовою до студентів і викладачів Києво-Могилянської академії «Про достоїнства і користь фізики».

Ось чому впливові люди тієї епохи зосереджувалися на таких складних предметах, як астрономія, математика, медицина та географія. Зокрема, Ю. Галятовський намагався розкрити глибинні причини природних явищ, зокрема сонячних і місячних затемнень, утворення хмар, опадів, вітрів, блискавок. Крім того, Славинецький переклав слов'янською мовою «Космографію» Везалія, який згодом використовувався в медичних навчальних закладах. У 1707–1708 рр. Ф. Прокопович організував у Києво-Могилянській академії цикл лекцій з арифметики та геометрії. Як близький сподвижник царя Петра I Ф. Прокопович озвучив концепцію створення Російської імперії [19].

У 18 столітті відбулося помітне розширення медичних знань. З'явилося кілька українських лікарів, які здобули вчене звання доктора медицини, зокрема І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький та ін. У 1707 році в місті Лубни була заснована перша в Україні польова аптека.

2.3. Політичні ідеї та концепції в історичних творах періоду

Формування політичної думки на українській території фундаментально зумовлювалося кількома ключовими передумовами. По-перше, відбувся перехід українського суспільства від варварської фази розвитку, яка характеризувалася як докласова та доцивілізована, до цивілізаційної стадії, яка позначалася станово-класовою системою та чіткою суспільною диференціацією, що супроводжувалася механізмами регулювання соціальних протиріч. По-друге, в українському суспільстві виникла інституціоналізація політичної системи феодального типу, яка включала князівську державність та інтеграцію ранніх мікрополітичних утворень із племінних князівств у ширші державно-політичні макрооб'єднання, що відображали імперську модель. Крім того, значну роль відіграло поширення давньої писемності, утвердження освіти та наукових знань, поява християнства як офіційної релігійної доктрини Київської Русі.

Крім того, відбувся синтез східновізантійських і західноєвропейських культурних цінностей. З середини XVI ст. українська політична думка розвивалася двома напрямками: гострополітичним або полемічним, представленим такими діячами, як В. Суразький, С. Оріховський, З. Копистенський, І. Борецький, І. Вишенський, Г. і М. Смотрицькі; друга – культурно-освітня, прикладом якої є Ю. Рогатинець, К. Ставровецький і Л. Зизанії [22].

Концепції морального консерватизму, відомого також як традиціоналізм, і поваги до права, яке називається легізмом, що виникли в добу Київської Русі, яскраво простежуються в працях С. Оріховського (1513-1566), зокрема в його головній праці «Повчання королю польському Сигізмунду». Оріховський намагався поєднати демократичні та правові традиції Київської Русі з гуманістичними перспективами свого часу, відстоюючи необхідність удосконалення державного устрою та політичних рамок Речі Посполитої. Він поширив принципи гуманізму на соціально-

політичну сферу, виділяючи кілька ключових принципів: верховенство закону над будь-яким едиктом, виданим монархом чи іншими органами влади; значення моральності й освіти монарха в управлінні державою; і необхідність для політичної еліти враховувати досягнення в науках про управління суспільством і принципи справедливості [17].

«Найсправедливіше, – радив Оріховський королю, – щоб ви діяли в межах своїх обов’язків»; «...король призначається для користі держави, а держава не існує лише для царя...»; «закон, коли він втілює сутність та інтелект держави, перевершує нестабільний стан і є більшим за будь-якого царя»; «...король служить устами, очима і вухами закону». Дійсно, Оріховський уперше в українському політичному дискурсі сформулював демократичні принципи верховенства права – набагато раніше самого поняття: примат права як у соціальних, так і в державних справах, обов’язок державної влади дотримуватися встановлених законів тощо.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. значними політичними теоретиками в Україні були Г. Філалет, І. Вишенський (1560–1620), П. Могила (1597–1647) [5].

О. Філалет у своїй головній праці під назвою «Апокрисис» сформулював свої ідеї як антитезу до поглядів, висловлених польським єзуїтом П. Скаргами в «Берестейському синоді» (1597). Основа концепції Філалета базується на кількох ключових положеннях: захист поняття людської рівності в релігійному контексті, незалежно від соціального становища; істотна роль віротерпимості та свободи совісті в соціальному середовищі; імператив дотримання прав окремих осіб їхніми правителями; право населення на захист своїх порушених свобод, у тому числі збройним шляхом; відмова від абсолютної влади монархів, магнатів і Папи; і відповідальність феодалів перед судом своїх підданих. Г. Філалет виділяється як один із українських інтелектуалів-піонерів, які орієнтувалися в сферах гуманістичного та раціоналістичного мислення, відстоюючи та виправдовуючи такі концепції, як суспільний договір, природне право та обмеження влади правовими рамками.

Співвідношення релігії та політики, а також динаміка духовної та світської влади були стрижневими у політичних філософіях І. Вишенського та П. Могили. І. Вишенський, відомий своїми численними полемічними памфлетами, що заперечували панування як духовної, так і світської влади, намагався обґрунтувати свої аргументи необхідністю повернення до гуманістичних і демократичних ідеалів раннього християнства. Він конкретно визначив такі принципи, як рівність, братерство, свобода та справедливість, як фундаментальні елементи для встановлення справедливих соціальних відносин як у релігійній, так і в світській сферах. Наголошуючи на концепції рівності, він виступав за соборне управління християнською церквою, яке включало б як духовенство, так і мирян, стверджуючи, що церкви повинні бути підзвітні виключно Богу. Він відкинув доктрину католицького універсалізму та абсолютного централізму Папи як абсолютно безпідставні та невиправдані. Крім того, він різко критикував світську владу, чії дії підривали принципи раннього християнства, водночас підкреслюючи важливість справедливості, особливо щодо судового захисту громадянських прав і свобод від порушень з боку тих, хто має владу [17].

Відповідно до аргументів І. Вишенського, П. Могила обстоював перевагу церкви над державою, що об'єктивно сприяло мотивації існування Української Православної Церкви незалежно як від влади Папи Римського, так і від польського короля, водночас зберігаючи самобутність українського народу. Погляди П. Могили щодо взаємовпливу церковного та державного впливу на суспільні справи були сприйняті багатьма сучасниками й набули широкого поширення після встановлення російського впливу на українських територіях у XVII–XVIII ст.

Національно-визвольна революція середини XVII ст. разом із утворенням Козацько-Гетьманської держави поклала початок новому етапу в еволюції української політичної думки, що охоплює середину XVII – XVIII ст. Ця епоха помітно визначається посиленою зосередженістю на осмисленні проблем міжнародних союзів та міждержавних відносин України з Польщею,

Росією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими суб'єктами міжнародної політики того часу. Крім того, це передбачало з'ясування політичного статусу українського населення та вироблення первинних конституційно-правових документів [11].

Поставлені виклики на державному рівні розглядали Б. Хмельницький (1595-1657) у «Березневих статтях» 1654 р., а також І. Виговський (?-1658) та Ю. Хмельницький. Немирич (1612-1659) у «Гадяцькому трактаті» 1658 р. Перший мав на меті встановлення міждержавного союзу, насамперед у військових цілях, з Росією, а другий – створення федеративного союзу до складу Польщі, Великого князівства Литовського та України. Однак жоден із цих політико-правових документів не був повністю реалізований: першому завадило навмисне порушення Росією умов угоди, а другому зіткнулися з проблемами через відсутність сприятливої соціальної основи.

Найвидатнішим політичним мислителем України другої половини XVII ст. був І. Гізель (1600-1683), головний твір якого «Мир людям з Богом» у 1690 р. був заборонений Святішим Синодом через оригінальність і невідповідність окремих ідей доктринам офіційного російського православ'я. Концептуальний апарат І. Гізеля базувався на принципах суспільного договору та природного права. Він, зокрема, стверджував, що його піддані мають право повстати і скинути правителя, якщо той порушить умови угоди, укладеної між ним і населенням. Позиція Гізеля щодо Москви характеризувалася суперечливістю і непослідовністю; примітно, що саме в його середовищі виник «Синопис» (1663), який демонстрував виразну промосковську та проанархічну перспективу. Крім того, Л. Баранович (1620-1693) та І. Галятовський (?-1688) дотримувалися поглядів, близьких до поглядів І. Гізеля [4].

На початку XVIII століття ідеї П. Могили та І. Гізеля продовжували Ф. Прокопович (1682-1736) і С. Яворський (1658-1722). Значним суперечливим моментом у їхніх теоріях були різні погляди на реформи, запроваджені Петром I. Ф. Прокопович, узгоджуючись із баченням Петра I, виступав за повне підпорядкування Української Церкви Російській державі та за встановлення

абсолютистсько-монархічного правління, зокрема царського самодержавства. Щоб обґрунтувати свою позицію, він використав аргументи, які частково походять із сучасних західноєвропейських теорій суспільного договору та природного права. Натомість С. Яворський критикував концепцію російського «цезарепапізму» і мав на меті виправдати самостійне існування церковної влади, стверджуючи її перевагу над світською монархією [1].

Вагоме значення для еволюції української політичної думки має «Конституція П. Орлика», розроблена 1710 р. колективом козацької старшини у складі П. Орлика (1672-1742), П. Герцика та А. Войнаровського. Хоча цій «Конституції» бракувало юридичної сили, оскільки вона ніколи не була прийнята в Україні, її поява вказувала на зв'язок між українськими політичними та правовими традиціями та західноєвропейськими. Визнаний першим конституційним документом сучасної Європи, він увібрав у себе численні демократичні та прогресивні концепції: надихнув прагнення України до національно-державної незалежності; розмежував права і свободи козаків та інших соціальних верств українського суспільства; закликав до обмеження влади правовими рамками; забезпечував поділ державної влади; відстоював спадщину українських козацьких традицій демократії, рівності та справедливості [34].

С. Климовський (?-1730) спостерігав занепад української державності та її значну інтеграцію в російські імперські рамки. Його відомі твори включають «Про справедливість правителів, їхню правду та життєрадісність» та «Про смиренність вищих». Климовський уявляв ідеальну політичну систему, яка не лише віддзеркалювала б настрої різних соціальних класів, але й спиралася на традиційні моральні цінності та історичну спадщину українського населення. Наріжним каменем філософії Климовського було поняття істини, яке він вважав фундаментальною основою суспільно-політичних відносин. Грунтуючись на цьому принципі, він сформулював кілька ключових ідей: невід'ємну рівність усіх індивідів, необхідність обмеження монархічної влади за допомогою правових засобів, першочергову важливість справедливості в

суспільних справах і відмову від насильства та деспотизму через застосування закону та моралі [23].

Певною мірою перспективи Г. Панса (1722-1794) мають схожість із ранньохристиянськими рамками, закладеними І. Вишенським. Його політична теорія охоплює кілька фундаментальних догматів: ґрунтовну критику панівного соціального ладу, який розглядається через призму раннього християнства, інтегрованого з принципами Просвітництва; передбачуваною ідеальною формою правління є демократична республіка, що гарантує соціальну рівність усіх громадян; і стратегії реалізації цього запропонованого соціального ідеалу включають освіту, самосвідомість, самовдосконалення та сприяння «загальній любові», «добрій волі» та «чесності», поряд із поширенням освіти серед населення та культивуванням моральних традицій.

РОЗДІЛ III

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД: ХРОНОЛОГІЯ ТА ТЕМАТИКА В ІСТОРИЧНИХ ТВОРАХ

3.1. Взаємозв'язок хронологічного та тематичного підходів у вивченні літописів

Неоціненне значення у становленні нової української літератури має творчість XVII-XVIII ст. Це історичні розповіді про козацтво. Ти захоплюєшся творцями цих чудових творів, радієш своїй спадщині. Очевидно, до всіх подій були причетні літописці Самовидець, Граб'янка і Величко, які передусім у хронологічному порядку розглядають історію нашого народу. Спочатку вони пояснюють події, що призвели до боротьби проти шляхти в Польщі, потім детально описують конфлікт, життя населення цього періоду, внутрішнє становище України та її взаємодію з іншими народами [50].

Літописці обговорюють і висвітлюють численні проблеми сучасного життя, це важливе джерело з історії України другої половини XVII ст. «Літопис Самовидця», «Действія презильної брани», «Хроніка героїчного минулого південної Русі XVII ст.» базуються на багатій історичній інформації, ці факти мають вирішальне значення для точного опису багатовікового страждання українського народу, це стосується і героїчного минулого країни.

Літописці яскраво описують нам, сучасникам, подвиги видатних воїнів, як-от Хмельницький, оспівують хоробрість і кмітливість козаків, описують психологічний стан ворогів.

Ми в захваті від неймовірних подвигів нашого земляка-мереф'янина Івана Сірка. Самійло Величко характеризує його як відданого кохання, бо він став легендою нашої історії. Цінність цих документів полягає в тому, що вони стали предметом інтенсивного вивчення вчених наступних поколінь, що допомогло їм осмислити заплутані історичні події XVII ст. Козацька історія

рясніє розповідями про спроби народу добитися своїх національних прав, визволити Україну з-під залежності, стати самобутнім шляхом [41].

Богдан Хмельницький є центром історії Самійла Величка. У підручниках з історії XVII-XVIII ст. задокументовано конфлікт між українським народом і поляками. Його очолив Богдан Хмельницький. Тому Самійло Величко включає його в оповідання. Автор визнає характер цього конфлікту, оцінює масштаби цієї боротьби, тому творчість автора має значну роль у давньоукраїнській літературі. Літопис Самійла Величка – це велика історична оповідь, яка містить багато сюжетів, які походять із задокументованих історичних подій про героїчну боротьбу 1648-1654 років. Початкову основу поклали народні перекази, легендарні оповідання про Богдана Хмельницького: як він був служницею Потоцького, як забирав листи від Барабаша. Величко вникає в заплутану підготовку козаків до бою з супротивником, він так описує конфлікт під Жовтими Водами: «Врешті поляки під Хмельницьким були зброєю знищені, а одному наказано жити й гнити на Жовтій воді, а другого направили до Криму, звідки не вдалося втекти понад десятку поляків» [30].

Автор пропагує військову майстерність козаків та їх неймовірні здібності, полководця Б. Хмельницького. У своїй хроніці він стверджує, що наш народ могутній, і цим підтверджує його перемогу над ворогами. Ми визнаємо подвиги простої людини та її талановитого лідера [33].

Військо Богдана Хмельницького здобуло два успіхи, але не втомилося, не зупинилося на цьому: наступного походу військо Хмельницького відійшло, спостерігаючи зі свого становища чи з гори, що в полі засіяна і цвіте червоним голландським або італійським маком. Втрата полководця лягла тягарем на населення. Самійло Величко визнав безповоротну втрату, писав: Помер наш добродійний вождь, залишивши по собі невмирущу легенду...

Як свідчить, зусилля автора є вагомим надбанням, яке стало предметом дослідження українських письменників та істориків, джерелом роздумів над

багатостраждальним життям населення України, засобом роздумів над вирішенням одвічної проблеми взаємин вождя та простолюду.

Основну увагу автори зосереджують на військово-політичних подіях. Характерні риси їх творів – гарячий патріотизм, живе зацікавлення історією Української козацької держави, державницькі чи принаймні автономістські погляди, позитивне ставлення до козацтва, оспівування національно-визвольної боротьби українського народу XVI–XVIII ст.

Козацьким літописам багато в чому завдячує не лише наука наступних століть, а й уся література XVIII–XX ст. їх вплив особливо яскраво простежується у творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова [41].

Найвідоміші з цих творів:

Рис. 3.1. «Літопис Самовидця»

Серед козацьких літописів «Літопис Самовидця» можна віднести на перше місце. Найімовірнішим автором цього твору є колишній генеральний підскарбій гетьманства, пізніше стародубський священик Роман Ракушка-Романовський (близько 1622-1703). Цей літопис за своїм текстом складається з двох частин. Перша – це історія подій 1648-1672 років, та маневри з ознаками історичної мемуаристики. Інша частина переносить дію 1673-1702 рр.; це було взято з щоденникових нотаток. Найбільшу увагу приділив опису Визвольної

війни полководця Визвольної війни України Богдана Хмельницького. Літопис Самовидця є чи не одним із центральних джерел з історії України другої половини XVII ст. Фактичний матеріал тут дає змогу скласти повну картину історичних явищ. Від історичного піднесення України середини XVII ст. до великої руїни, пов'язаної зі смертю Б. Хмельницького. По всьому тексту звучать народні перекази та прислів'я [40].

Щоденник Самійла Величка.

Літопис Самойла Величка писав канцелярист Генеральної військової канцелярії з 1715 року до початку 1720-х років. Композиція двоскладова. Перший том охоплює роки від 1648 до 1659 р. «Байки про війну козацьку з поляками»; другий «Літопис про малоросійські та частково інші події...» - з 1660 по 1700 рр. Це найповніший літопис. Він спирався на італійську, німецьку, польську писемність, козацькі літописи, документи Генеральної військової канцелярії, мемуари та ін. Вона трактувала козацтво як націєтворчий чинник української історії.

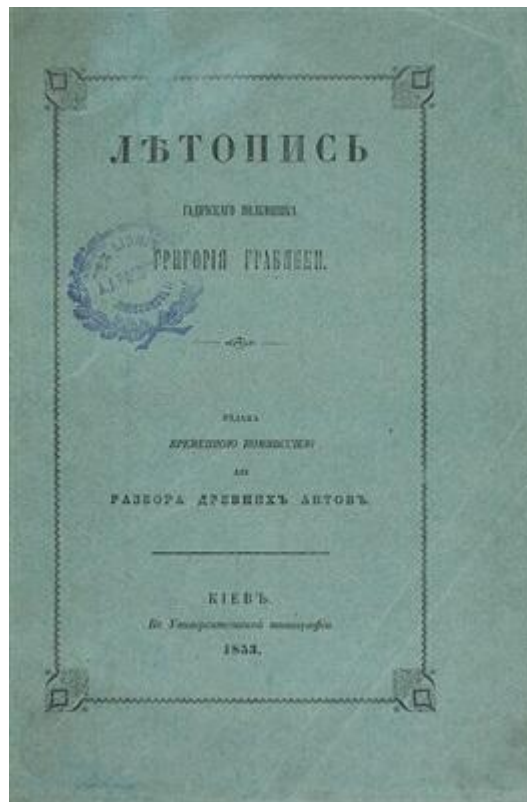

Рис. 3.2. Літопис полковника городского Гадяцького Григорія Граб'янка

У «Гаджацькому літописі» полковник Григорій Іванович Граб'янка (Невід. – 1737 р.) висвітлює події української історії від найдавніших часів до 1709 р. особистістю з козацьких позицій.

Григорій Іванович Граб'янка, гадяцький сотник–полковий старшина, суддя, кучер, з 1730 р. полковник– загинув у 1737 р. у Кримському поході проти татар. На основі різноманітних арсенальних джерел він виклав історію козацтва від найдавніших часів до 1709 р. У Гадячі зберігається літопис під назвою «Дія презильного и от начала поляков равшой небивалой брани Богдана Хмельницького, гетьмана запорізького від поляків».... Закінчено 1710 р. У рр. форма «оповідних» подій основних подій визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, головною і головною рисою став образ гетьмана та його соратників. Особливу увагу автора привернули героїчні подвиги та моральні уроки історії. Послідовно Григорій Граб'янка висловив свою думку про історичну самобутність козацтва. Його суспільно-політична індивідуальність мала антинаціональний вияв усієї антиукраїнської політики російського царизму [27].

Досить інформативними про добу козаччини є Густинський, Добромильський, Лизогубівський, Острозький, Львівський, Межигірський, Хмельницький, Чернігівський літописи, а також твір «Літопис Волині та України» та «Літопис подій Південної Русі».

3.2. Особливості подання історичних подій з урахуванням їх суспільно-політичного контексту

Політичний аналіз державницьких ідей в Україні XVII ст. неможливий без урахування конкретної політичної ситуації того періоду. Монголо-татарська навала (1240-1321 рр.) і окупація українських територій Литовсько-Польською державою призвели до втрати державності й гостро поставили питання збереження самобутності української нації. Люблінська унія, яка

поширила кордони Польщі на українські землі й ліквідувала ті нечисленні українські державницькі традиції, як це не парадоксально, зміцнила й українців. Еволюція національної ідеї, в тому числі ідеї державності, значною мірою відповідала політиці окатоличення українського суспільства Польщею [51, с.65].

Отже, за таких обставин самого існування української нації козацтво як масове суспільно-політичне утворення почало формуватися у XVII ст. поступово стає провідною політичною силою, яка позиціонує себе як захисник інтересів українського суспільства, зокрема релігійних – національних, які відігравали у XVII ст. Тому концепції державності, що склалися в XVI–XVII ст., знайшли своє вираження в XVII ст. Козацька державність. Незважаючи на те, що козацтво постало як самостійне державне утворення лише за часів Б. Хмельницького (хоча війна тривала до 1676 р.), потреба в державницькій концепції та самостійності залишалася актуальною протягом усієї історії гетьманату.

Розвиток національної ідеї заслуговує уваги в цей період. На початку визвольної війни (1648 – червень 1649 – до Зборівської угоди) про національну ідею можна говорити лише на психологічному рівні як про ідею, яка на той час об'єднувала всі верстви суспільства для встановлення суспільної єдності та інтегрувалася в ідею православної віри та збереження козацьких прав і вольностей. У викладі своєї програми боротьби за вольності та православну віру Хмельницький виявився добрим психологом, бо наголошував на «вольностях», які кожне суспільство сприймало по-своєму і легко об'єднувало різні сили. Козаки, селяни, міщани, ідея захисту віри піднімали на боротьбу православне духовенство. Універсальні заклики повстанців вказують на «нестерпний польський гніт» увагу до останнього.

Тому гетьман пропонує «скинути урядове ярмо», тобто польську владу, «і здобути волю», тобто про утворення власної держави не йшлося. Лише у Зборівському перемир'ї від серпня 1649 р. постало питання про забезпечення прав «шляхти руської віри» на державну мову, а також на захист церковних

прав. Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, потенційний похід на Замостя принесли українцям нову ідеологію: ми зрозуміли свою вагу, свою силу. Військові сили Хмельницького «...привели до руху багатьох українських шляхтичів, людей з широкою освітою, які сприяли створенню державницької ідеології Богдана». Тому в 1648-1654 рр. національна ідея розвинулася від козацького автономізму до стану незалежної православної церкви і спочатку постала як прагнення до самозбереження в умовах польського панування, а потім набула форми протесту проти останнього.

Питання коренів свого народу, його ранньої історії були першочерговими для мислителів раннього Нового часу. Давність розвитку історії держави, глибоке історичне коріння у свідомості її народу додали значного авторитету у власних очах, сприяли легітимізації сучасної на той час державних інституцій, прав і привілеїв еліти, підвищенню конкурентоспроможності на зовнішньополітичній арені. Викладаючи початок старовини, внутрішні автори XVII-XVIII ст. намагалися йти протореним шляхом своїх попередників – європейських і, зокрема, польських істориків. У своїх творах вони шукали не просто фактичних даних, які могли б допомогти скласти картину власного минулого, а й певних схем, готових форм і міфів, модних на той час у Європі.

Елементи, вироблені з козацької та церковної історіографії, були створені похідним шляхом над оригінальними формами або проти вже існуючих моделей. Одним із елементів тогочасної етногенетичної традиції була античність, а саме давньоримська історія, яка використовувалася для підкреслення давності етнічного походження і була дуже популярною серед польських та інших східноєвропейських авторів раннього Нового часу. Вони також активно залучили її до складання царської генеалогії в Московській державі, виводячи правлячу династію від імператора Августа.

Для авторів українських історичних оповідань XVII–XVIII ст., незважаючи на відоме знайомство з античною традицією через польське та чеське посередництво, а також візантійською спадщиною, давньоримські та

грецькі грамоти в етногенетичних дослідженнях не брали за основу. Швидше їх використовували в риторичних прийомах аналогій, щоб підкреслити вишуканість стилю та рівень освіченості. Вітчизняні автори (передусім представники докозацької історіографії – церковні інтелектуали) активно використовували біблійну генеалогію в питаннях етногенезу.

Привабливість стародавнього періоду Завіту, який згодом став загальним для багатьох європейських історій, мала дві основні причини. По-перше, цими засобами автори намагалися довести давність виникнення народу, ввести його історію в якийсь сакральний вимір. Відповідно до іншої тези, висунутої П. Левіним, в історію служіння Богу як найвищого завдання людського існування. «Отже, читання та написання історії також має бути підпорядковане цій меті» [52].

У «Літописі Софоновича», «Хроніці Густина», «Хроніці Боболинського», «Синописі» та інших творах XVII століття ми маємо розповідь про те, як відбувалося переселення народів після Потопу і як з'явився руський народ. Генеалогія останнього ведеться від Яфета, сина Ноя, прабатька європейських народів і його нащадків, у різних версіях Мосоха або Рифата. Відкривши найдавніші витоки, автори звертаються до історії Київської Русі. Зображення величі та героїзму якого мало стати аргументом православ'я. Прославлення Росії в творах XVII ст. мав також на меті зламати концепцію її історії, вироблену в польській історіографії.

Адже, наприклад, Длугош розвинув концепцію трьох слов'янських народів, що походять від Леха, чехів і русів. Щоправда, останньому відведено лише роль двоюрідного брата, а не брата. Таким чином, його нащадки не були рівними нащадкам перших двох. Кромер наводить дані про права, які цісар Оттон III надав польським королям щодо їхнього панування над іншими слов'янами, і стверджує тезу про те, що завоювання Русі пізніше було втрачено через недосконалість цих королів. Погляди Бельського дещо помірковані, але навіть він схиляється до підтримки згаданої теорії щодо завоювання Русі. Тільки в Стрийковського Русь не аналізується з такої перспективи. Для нього

Руська держава мала закінчитися не в 1018 р., як його попередники, коли Болеслав поставив свій щит на воротах Києва, а в 1320 р.

Церковним ідеологам потрібно було продемонструвати, на противагу польському баченню, що завоювання не було. Русь охоче увійшла до складу литовських і польських панувань лише після того, як еліта прийняла всі їхні права та православну віру. Але першочерговим джерелом для церковних мислителів – авторів вітчизняних історичних праць, хоч знайомство з давньоруськими літописами та представлення читачам Іпатіївського літопису в 1630-х роках, все ж були польські твори того самого Длугоша, Кромера, Меховита, Гваніні [53].

Завдяки їм Русь отримала своє російське минуле. Тому за цією російською минувиною в історичних та історико-полемічних текстах, написаних на українській землі в XVII ст., проглядається польсько-латинський образ із помітним тлумаченням понять «держава», «права і вольності», «отчизни», які аж ніяк не були притаманні давньоруській літописній традиції. Звідси образи давньоруських князів у творах бароко-ренесансу XVII ст. 34 Для них біблійна генеалогія та російське минуле нічого не значили для будівничих козацької історіографії. Козацькі оповідання рясніють розповідями про Русь, про діяння київських князів чи, більшою мірою, галицько-волинських князів. Лише в спорадичних творах ми натрапляємо на пережитки російського минулого.

Наприклад, у «Коротком описі Малоросії» є речення про існування держави Володимира Великого, яка розлетілася на шматки серед його нащадків; «Літопис Граб'янки» дає нечіткий натяк на хрещення Русі; а «Конституція» Пилипа Орлика містить лише фрагмент про Київ як столицю міста Русі. Самовидець і Величко у своїх творах воліють обходити російську старовину. У порівняно пізнішому творі Петра Симоновського «История малороссийского народа», створеному 1765 р., зустрічаються короткі повідомлення про князів Олега та Ігоря, лише навіть у контексті передісторії виникнення козацької держави. Чому творці козацької історіографії

проігнорували цей, здавалося б, найпотужніший пласт історичного минулого – достатньо відомий і героїчний, щоб репрезентувати нову козацьку державу?

Насамперед козаки прагнули довести законність своїх прав і свобод, нової держави та її інститутів. Вони вже не могли використовувати минуле Києво-Руської Русі чи біблійну генеалогію як орієнтир на початку своєї історії та створення на її основі нового міфу. Русь стала засобом легітимізації відновленої православної церкви, відносини з якою склалися для козаків непросто. Зрозуміло, що для козацьких письменників минуле Києво-Руської Русі було пов'язане саме з церковною традицією через її активне використання церковною інтелігенцією. У 20-30-х роках XVII ст., на гребені відродження православ'я і «знаходження Русі», козаки все ще вважали себе частиною російського народу.

У паперах часів гетьманів Сагайдачного і Бородавки (Нероди) зустрічаються такі сентенції, як «ми і народ наш руський». У працях представників тогочасної історіографії Іова Борецького, Захарії Копистенського, Теодосія Софоновича, «Густинського літопису» козаки – це сини воїнів київських князів, народ лицарський. Касіян Сакович у «Поемі на жалібну могилу...» (1622) пише про козаків як про яфетове плем'я і ототожнює їх із руськими князями, які воювали проти Візантії [54]. Однак після 1648 року обставини істотно змінилися.

Повстання розрізало «Русь» на прихильників і незгодних. Значна частина шляхти з Росії змішалася з козацьким середовищем, решта залишилася на політичній арені Речі Посполитої. В його очах тепер вони «одним із вищевказаних актів ворожнечі до царя і країни, а також дерзнути до цілої Росії» позбулися всього свого титулу. Православна віра та етнічна приналежність почали втрачати рішення у виборі та формуванні політичної лояльності. За часів гетьманів Брюховецького та Самойловича козацька старшина вже перетворилася на замкнутий елітарний прошарок, у середовищі якого виношувалися нові ідеї, яким судилося визріти в принципово нове, відмінне від своїх попередників, розуміння історії. Значна частина цієї нової

еліти не мала дворянських предків – ні польської, ні російської православної. Відтак народилася концепція «політичної нації», аналогічної польській політичній нації – народно-шляхетській, але тепер на українсько-козацькому ґрунті. Ця нова класифікація не спиралася ані на «росіян», ані на поляків, але мала сформувати власну ідеологію. Хоча в козацькій історіографії, яка формувала нову ідеологію нового «політичного народу», російське минуле не було повністю витіснене.

Пізніші тексти не мають барокового стилю та надто міфологізованих сюжетів далекого минулого. Для них поняття давнього минулого не підходить, оскільки джерелом їхніх історій є ані біблійні, ані сарматські, а досить прозаїчно часи литовського панування – початок Хмельниччини. Наприклад, у «Короткому описі Малоросії» (1734) за мотивами «Хроніки Граб'янки» обґрунтовується автохтонність місцевого населення [55, с.14-17]. Саме в цьому творі він асоціює Росію з Україною-Малоросією, яка через монголо-татарську навалу та польсько-литовське панування надовго втратила свою незалежність – і лише потім відновила її мечем.

У подібному контексті походження народу України походить від Стефана Лукомського, який написав «Історичний збірник» (1770 р.) та невідомого автора «Повісті про події Русі при заволодінні Литвою». Як і в «Коротком описі Малоросії», у цих творах відбувається відхід від міфологічної конструкції етногенезу. Українців пояснювали як корінних жителів своєї землі, крім того, козацтво вважалося вагомим рушійним фактором етносу як символ державницької ідеї, військового мистецтва, воїна віри.

За короткий період, копіюючи готові форми та створюючи нові підходи, засновники козацької історіографії спромоглися скласти власний міф про давнину. Він базувався переважно на якісно новому ґрунті. Руське минуле, яке є основою церковного літописання, не відіграло великої ролі для козацької інтелігенції. Вони сформували сарматсько-хозарський міф про зародження нового політичного народу – козацтва. У період інтеграційної політики імперії

створені міфи дозволяли на певний період зберегти власну ідентичність, кристалізуючи малоросійську свідомість, на основі якої стає можливим розвиток модерної української нації.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження було здійснено комплексний аналіз історичних подій другої половини XVII – першої половини XVIII ст. та їх відображення у творах того часу. Виявлено, що цей період, відомий своєю політичною нестабільністю, безпосередньо вплинув на розвиток історичної літератури, зокрема на формування козацьких літописів.

Козацькі літописи, як важливе історичне джерело другої половини XVII ст., містять унікальні свідчення про події Руїни, боротьбу за гетьманську владу, зовнішньополітичні виклики та внутрішні соціальні зміни. Їхній аналіз показав, що літописці не лише документували події, а й висловлювали власні політичні погляди, що формувало історичну свідомість наступних поколінь.

Період Руїни мав значний вплив на розвиток історичної літератури. Політичні кризи, боротьба між різними гетьманами та втручання іноземних держав сприяли створенню літописних та історичних творів, які мали на меті не лише зафіксувати події, але й інтерпретувати їх через призму державницької ідеї. Це дало поштовх розвитку історичної думки, що надалі вплинуло на формування національної ідентичності.

Важливим аспектом літописної спадщини є відображення боротьби за незалежність. Аналіз показав, що у літописах переважає героїзація козацьких ватажків, а також протиставлення власних державотворчих зусиль зовнішнім загрозам. Цей аспект історичної літератури сприяв формуванню уявлення про історичну місію козацтва та його роль у боротьбі за українську державність.

Церковна історія також посідає важливе місце в українській історичній літературі. Дослідження засвідчило, що вона була невіддільною складовою історичних творів цього періоду, оскільки питання віри та церковної ієрархії мали безпосередній вплив на політичне життя. Літописці часто висвітлювали питання автокефалії, конфлікти між православною та уніатською церквами, а також роль духовенства в національному русі.

Аналіз політичних ідей і концепцій в історичних творах періоду вказав на наявність різних підходів до тлумачення державотворчих процесів. Деякі автори наголошували на необхідності єдності та сильної гетьманської влади, тоді як інші вбачали перспективи у співпраці з потужними сусідніми державами. Виявлено, що історичні твори містять як республіканські, так і монархічні ідеї, що свідчить про широкий спектр політичних поглядів серед інтелектуальних кіл.

Важливим результатом дослідження стало з'ясування взаємозв'язку між хронологічним та тематичним підходами у вивченні літописів. Було встановлено, що хоча більшість історичних творів слідують хронологічному принципу викладу подій, їхній зміст водночас зосереджується на окремих темах, таких як військові кампанії, дипломатія, соціально-економічні процеси чи роль окремих діячів.

Окрему увагу було приділено особливостям подання історичних подій у їхньому суспільно-політичному контексті. Виявлено, що літописці часто використовували суб'єктивний підхід до оцінки подій, що було зумовлено їхньою політичною орієнтацією або приналежністю до певних соціальних груп. Це підтверджує необхідність критичного підходу до аналізу історичних джерел цього періоду.

Таким чином, проведене дослідження дозволило поглибити розуміння особливостей розвитку історичної літератури другої половини XVII – першої половини XVIII ст., визначити основні теми та політичні ідеї, представлені у козацьких літописах, а також простежити вплив історичних подій на формування національної ідентичності та історичної пам'яті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амеліна О.С. Здобичництво українського козацтва XVI–XVIII ст.: виникнення, зміст, трансформація. 2022. URL: onu.edu.ua (дата звернення: 10.02.2025).
2. Андреев В. М., Андреева С. С. Козацтво в тюркському і слов'янському світах // Український історичний журнал, 2021. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua> (дата звернення: 08.02.2025).
3. Андреев В., Андреева С. Козацтво в тюркському та слов'янському світах // Український історичний журнал. 2021. URL: dspace.nbuiv.gov.ua (дата звернення: 10.02.2025).
4. Бовгиря А. «Язык козацький»: мова як ознака ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.). Записки НТШ. Т. 234. URL: academia.edu (дата звернення: 23.01.2025).
5. Візер С. О., Телегуз І. О. Науково-педагогічна спадщина професора Володимира Йосиповича Борисенка. URL: enpuir.npu.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
6. Вороновська О. В. Методичні рекомендації «Історія української музики» для самостійної роботи здобувачів вищої освіти, перший (бакалаврський) рівень вищої освіти. 2021. URL: dspace.pdpu.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
7. Гоцуляк В. М. До витоків української суспільно-політичної думки: ранньомодерна доба. Науковий часопис, Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип.24. С. 55–59.
8. Гоцуляк В. М. Проблеми інтерпретації української суспільнополітичної думки XVII – XVIII ст. Науковий часопис, Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип.23. С. 22–26.

9. Гоцуляк В. М. Формування правових засад політичного лобізму в Україні. Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2015. Вип.98 (№ 7). С. 391–394
10. Глазунов О., Устименко-Косоріч О. Італійське скрипкове мистецтво барокової доби: питання стилю та інтерпретації (на прикладі творчості Ф. Джемініані та П. Локателлі) // Музикознавча думка. 2024. URL: grani-print.dp.ua (дата звернення: 10.02.2025).
11. Гоцуляк В. М. Діалог як вирішальний чинник у процесі державотворення. Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип.121 (№ 6). С. 189–192.
12. Гоцуляк В. М. Значення національної самоорганізації в українському державотворенні. Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип.127 (№ 12). С. 370–374.
13. Гоцуляк В. М. Суспільно-політична думка України ранньомодерної доби: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. 366с.
14. Гоцуляк В. М. Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України // 2019. URL: <https://enquir.npu.edu.ua> (дата звернення: 08.02.2025).
15. Дзира І. Я. Козацькі літописи 30-х80-х рр. XVIII ст. як історичне джерело та пам'ятки української історіографії. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 23.01.2025).
16. Дзюба Т.А. Публіцистика другої половини XIX – першої третини XX ст.: модель національної ідентичності. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 10.02.2025).
17. Довбищенко М. Повсякдення українського парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII століття (за твором «Perspectiwa» Касіяна Саковича) // Українознавство, 2020. URL: <https://journal.ndiu.org.ua> (дата звернення: 08.02.2025).

18. Дячок О. О. Сарматська теорія у польських та українських історичних творах (історіографічний аспект). 2021. URL: 212.1.86.13 (дата звернення: 23.01.2025).
19. Зайцева Т. Д. Антропологія міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст. // 2019. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua> (дата звернення: 08.02.2025).
20. Кагамлик С. Р. Українські церковні музичні осередки кінця ХVІХХVІІІ ст.: особливості формування та діяльності. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 23.01.2025).
21. Корній Л. П. Джерела різних видів української музичної творчості доби бароко (XVII перша половина XVIII ст.): кодикологічний та музичний аспекти. 2022. URL: jnas.nbuiv.gov.ua (дата звернення: 23.01.2025).
22. Коробко Т. О. Вертепна драма та український театр доби бароко. 2023. URL: isg-konf.com (дата звернення: 23.01.2025).
23. Косів Р. Р. Церковне мистецтво риботицького осередку 1670–1760-х років: майстри, іконографія, художні особливості // 2019. URL: <https://lnam.edu.ua> (дата звернення: 08.02.2025).
24. Кравченко О. В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII на початку ХХ ст. Доктор історичних наук. 2019. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 23.01.2025).
25. Кривошея В. В., Андреев В. М. Козацька Україна ХVІХХVІІІ ст. у французьких історичних дослідженнях. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 23.01.2025).
26. Кровицька О., Осінчук Ю. Онімна спадщина в лексикографічних джерелах української мови ХVІХХVІІІ ст. 2021. URL: dspace.uzhnu.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
27. Макарова М. В. Шляхи й форми розповсюдження книжкової продукції на Правобережжі та в Західній Україні у ХVІХХVІІІ ст.. Український інформаційний простір. 2022. URL: elibrary.kubg.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).

- 28.Макарова М. Поширення книжкової продукції на Правобережжі та в Західній Україні у XVI-XVIII ст.. Український інформаційний простір. 2022. URL: ukrinfospace.knukim.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
- 29.Малишко О. Повсякдення соціальної еліти Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: проблеми та перспективи дослідження // Universe of History & Archeology, 2022. URL: <https://search.ebscohost.com> (дата звернення: 08.02.2025).
- 30.Маркевич М. Проблема періодизації українського історіографічного процесу у працях Дмитра Багалія. 2019. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 23.01.2025).
- 31.Матвійчук О. Давня історія України в історіографічних джерелах другої половини XVII першої половини XVIII ст. 2021. URL: eprints.zu.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
- 32.Меримерін Є. О. Політичні процеси та збройні конфлікти в Гетьманщині середини XVII60-х рр. XVIII ст. у відображенні історичних пісень і дум. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 23.01.2025).
- 33.Мерінг В.О. Родина Мерінгів в освітньому та громадському житті України другої половини XIX – початку XX століття. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 10.02.2025).
- 34.Монич О. Діяльність православної єпархії в комітаті Мараморош у першій половині XVIII століття // Науково-практичний журнал «Архіви України». 2020. URL: au.archives.gov.ua (дата звернення: 10.02.2025).
- 35.Монсевич В.В. Становлення та розвиток батально-історичного живопису київської академічної школи другої половини XX – початку XXI століття. 2023. URL: elib.nakkkim.edu.ua (дата звернення: 10.02.2025).
- 36.Осінчук Ю. В. Історичні словники як джерело вивчення церковнослов'янських запозичень. Записки з українського мовознавства. 2019. URL: zum.onu.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).

37. Осінчук Ю. Лексика, пов'язана з релігійними вченнями та віросповіданнями в українській мові ХVІХVІІІ ст.. Філологічний часопис. 2021. URL: fch.udpu.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
38. Перепелюк О. М., Візер С. О. Особливості формування української музики епохи Бароко. 2024. URL: enpuii.npu.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
39. Сидор О. Сторінка з історії українського монументального малярства другої половини ХVІІІ ст. (стінопис церкви Непорочного Зачаття). Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». 2021. URL: religio.org.ua (дата звернення: 23.01.2025).
40. Смолій В. А. Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 10.02.2025).
41. Темірова Н. Р. Політична історія Гетьманщини ХVІІІ ст.: український історіографічний вимір. 2022. URL: phd.znu.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
42. Тимошенко Л. В. Михайло Грушевський – дослідник української історіографії. URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 10.02.2025).
43. Федко О. Український бароковий трактат: парадигматика жанру. *aphn-journal.in.ua*. 2022. URL: aphn-journal.in.ua (дата звернення: 23.01.2025).
44. Хоменко Д. В. Народы и культуры славянского мира Восточной Европы в исторической ретроспективе (Беларусь, Украина, Россия, Польша) // Черкаський національний університет. Серія Історичні науки, 2021. URL: <https://history-ejournal.cdu.edu.ua> (дата звернення: 08.02.2025).
45. Хунвей Ч. Ретроспектива розвитку українського музичного мистецтва в період із ХVІІІ до ХХІ ст.. *elib.nakkkim.edu.ua*. 2022. URL: nakkkim.edu.ua (дата звернення: 23.01.2025).
46. Чернець В. Г. Національно-культурний розвиток русинів-українців Східної Словаччини (друга половина ХVІІІ перша половина ХХ століття). URL: chtyvo.org.ua (дата звернення: 23.01.2025).

47. Чистяков В. Митрополит Арсеній Мацієвич в українській історіографії поч. XX – XXI ст. // Сіверянський літопис, 2020. URL: <https://dspace.nbuv.gov.ua> (дата звернення: 08.02.2025).
48. Шепко Л. Г. Релігійно-освітня діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. // URL: <https://chtyvo.org.ua> (дата звернення: 08.02.2025).
49. Шуміліна О. А. Історичні процеси у творах українських композиторів другої половини XVIII століття. 2022. URL: <jnas.nbuv.gov.ua> (дата звернення: 23.01.2025).
50. Ярмошик І. Історичне минуле України у творчому доробку Міхала Грабовського (1804-1863 рр.). Часопис української історії. 2020. URL: <eprints.zu.edu.ua> (дата звернення: 23.01.2025).
51. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К.: Видавництво Київського університету, 1959. 258 с.
52. Levin P. Ancient and Early–Modern Thought in Ukrainian Historiography // *Europa Orientalis*. 1986. № 5. P. 322.
53. Velychenko S. From Kievan Rus' to Malorossia (1200–1822). The Clerical Chronicles. The Cossack Chronicles // *National History as Cultural Proces. A Syrvey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Writing from the Earlier Time to 1914*. Edmonton, 1992. P. 7.
54. Сакович Касіян. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича – Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості Запорозького. Київ, Друкарня лаври, 1622. 48 с. // URL: <https://archive.org/details/virshi1622/page/n47/mode/2up>
55. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К.: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
56. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. К.: Наук. думка, 1992. 336 с.

- 57.Марчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів : Світ, 1999. 352 с.
- 58.Замлінський В.О., Іваненко А.М. Чернігівський літопис за виданням М. Білозерського // Архіви України.1989. №5. С. 56–74.